ศิลปินแห่งละครไทย

ธนิต อยู่โพธิ์

ศิลปินแห่งละคอนไทย

ธนิต อยู่โพธิ์

กองการสังคีต กรมศิลปากร
จัดพิมพ์ครั้งแรก
จำนวน ๑,๐๐๐ ฉบับ

คำนำ

ด้วยความมุ่งหมายที่จะให้ตำนานทางนาฏศิลปของไทย และเกียรติประวัติของศิลปินทางโขนละคอนไทยบรรดาท่านที่ล่วงลับไปแล้ว ปรากฏแพร่หลายและเป็นแบบฉบับแก่การศึกษาของศิลปินผู้อนุชนสืบไป ข้าพเจ้าจึงพยายามรวบรวมตำนานและประวัติของท่าน เท่าที่จะค้นหาได้ จากที่ปรากฏในหนังสือบางเล่ม (ตามที่อ้างไว้ในเชิงอรรถของฉบับพิมพ์เล่มนี้) บ้าง สอบถามจากปากคำของบางท่านบ้าง แล้วเลือกเฟ้นนำมาเรียบเรียงขึ้นไว้ เริ่มความตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นมา แต่เรียบเรียงไว้ได้เพียงสุดสิ้นสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แล้วก็ไม่มีเวลาได้ทำต่อ ทั้งในการเรียบเรียงนี้ก็ไม่มีทางที่จะสืบทราบและนำรายละเอียด เกี่ยวกับหน่วยก้านชั้นเชิงหรือกลเม็ดแห่งบทบาททางนาฏศิลปที่ร่ำลือ ของนาฏศิลปินแต่ละท่านเหล่านั้น มาเผยแผ่ให้เป็นตัวอย่างในการศึกษาและเป็นที่รู้จักแก่พวกเราในชั้นหลังนี้ได้ จึงรู้สึกเสียดายอยู่มาก ต่อมาได้ส่งฉบับไปตีพิมพ์ลงเป็นตอน ๆ ในวารสารศิลปากร ประจำปี พ.ศ. ๒๔๙๑ และ ๒๔๙๒ โดยให้ชื่อเรื่องไว้ในครั้งนั้นว่า "ปฐมาจารย์และปฐมศิลปินแห่งละคอนไทย" แต่ที่นำมาตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มในครั้งนี้ ได้แก้ไขเพิ่มเติมขึ้นจากเดิมบ้าง ให้ชื่อว่า "ศิลปินแห่งละคอนไทย" และกำหนดไว้

เป็นเล่ม ๑ เพราะอาจเรียบเรียงเพิ่มเติมขึ้นเป็นเล่มใหม่หรือเป็นเล่มต่อ ๆ ไปอีกก็ได้

ข้าพเจ้าหวังใจว่า "ศิลปินแห่งละคอนไทย" นี้ จะเป็นประโยชน์แก่การศึกษาความเป็นมาของนาฏศิลปไทย และเป็นที่เชิดชูเกียรติของบรรดาท่านศิลปินผู้มีชื่ออยู่ในหนังสือเล่มนี้ให้เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายสืบไป

ธนิต อยู่โพธิ์

กองการสังคีต
กรมศิลปากร
๔ กันยายน ๒๔๙๗

สารบาญ

ศิลปินแห่งละคอนไทย เล่ม ๑

ศิลปินแห่งละคอนไทย

ประจักษ์การแห่งความสูญเสียกรุงศรีอยุธยา

กองทัพใหญ่ๆ (ของพม่า) ได้ใช้เวลารุกรานประเทศไทยหลายครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๐๗ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ โดยพม่าอ้างสิทธิชัยชนะของบุเรงนอง (ที่มีอยู่เหนือไทย) เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๗ ซึ่งเป็นสิทธิที่พม่าอ้างขึ้นอย่างไม่มีมูล เพราะพม่าไม่เคยได้เข้ามาปกครองประเทศไทยเลย บุเรงนองเพียงแต่ผูกมัดให้ไทยส่งบรรณาการอยู่ชั่วกำหนดเวลา ๒๐ ปี[๑] สิทธิที่อ้างนี้จึงเป็นอันผ่านพ้นไปนับแต่บัดนั้น สีหบดีพร้อมด้วยกำลังพล ๒๐,๐๐๐ คน ซึ่งส่วนมากเป็นพวกไทยใหญ่ ได้เริ่มบุกเข้ามาตั้งต้นแต่เชียงตุงตลอดลงมาเชียงใหม่ผ่านไปเวียงจันท์ ในเวลาเดียวกันนั้น กองทัพพม่าขนาดเดียวกันอีกทัพหนึ่ง ภายใต้บัญชาการของมังมหานรธา ก็กำลังตีเข้ามาทางตะวันออกเฉียงใต้ จากทะวายถึงเพชรบุรี พวกทะวายก็ทำการขัดขืนจับพวกพม่าที่อยู่ภายในเมืองฆ่าเสียทั้งหมด แล้วหันมาทำไมตรีกับไทย เหตุการณ์ทั้งนี้ชาวทะวายยังคงสำนึกถึงด้วยความขมขื่น เพื่อจะยับยั้งกองทัพมังมหานรธาไว้ ชาวไทยได้

---

(๑) สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ว่า ๑๕ ปี ดู—พงศาวดาร เรื่องไทยรบพม่า เล่ม ๑ น. ๖๒-๓.

บังคับเอาเรือสินค้าอังกฤษลำหนึ่ง[๑] มาใช้ปฏิบัติการ เรือลำนี้ได้ช่วยในการก่อวินาศกรรมขึ้นเป็นการใหญ่ในค่ายพม่าที่ใกล้เมืองนนทบุรี ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากปากน้ำเจ้าพระยา ๓๐ ไมล์ แต่พอได้โอกาสเรือลำนั้นก็รีบหลบหนีจากคนไทยออกทะเลไป

สีหบดี ต้องทำการรบพุ่งอย่างหนักมาทุกเมือง ซ้ำยังต้องประสบกับการต่อต้านตามหมู่บ้านตลอดมา ทหารพม่าเมื่อได้รับคำปลุกใจก็พากันฮึกเหิมถึงกับแข่งขันชิงดีกันที่จะเป็นคนแรกขึ้นบนกำแพงเมือง พวกทหารพม่าต้องล้มตายกันลงไปเหมือนตัวแมลง ด้วยโรคภัยไข้เจ็บที่พอจะป้องกันได้ ทั้งต้องทนทุกข์ทรมานจากบาดแผลสาหัส ซึ่งเขาก็หาได้รับความเห็นใจจากพระมหากษัตริย์ของเขาไม่ เพราะการสูญเสียอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งไปนั้น ถึงแม้จะเป็นในกรณีปฏิบัติหน้าที่อันมีเกียรติ ก็เป็นบุคคลที่ต้องห้ามมิให้เหยียบย่างเข้าไปในพระราชวังได้ ด้วยเป็นการมิบังควรที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงสลดพระทัยด้วยการทอดพระเนตรเห็นคนพิการ พวกทหารพม่าอาศัยอยู่ในเมืองที่ตนยึดได้ตลอดฤดูฝน ใช้พวกที่ถูกเกณฑ์มาในกองทัพ ซึ่งไม่มีความสันทัดให้ทำไร่ไถนาตลอดปี ส่วนทางเชียงใหม่พม่าก็พยายามขุดกำแพงเข้าไป โดยใช้เครื่องกำบังเคลื่อนที่ได้ เคลื่อนไปตามเชิงกำแพง และในที่สุดก็สามารถ

---

(๑) เจ้าของเรือลำนี้ว่าชื่อ อลัน ปอเน. ดู-อลังกปูนี ของ ต. อมาตยกุล ในวารสารศิลปากรปีที่ ๒ เล่ม ๑ ฉบับประจำเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๑

ยึดกำแพงได้ตอนหนึ่งพร้อมทั้งปืนประจำ ตลอดทั้งคืนพม่ากลับใช้ปืนเหล่านั้นยิงลงไปในหมู่ราษฎรที่กำลังตระหนกตกใจอยู่ ครั้นรุ่งเช้าพวกราษฎรเหล่านั้นจึงส่งพระภิกษุสงฆ์มาเจรจายอมอ่อนน้อม แล้วพวกพม่าก็กวาดต้อนเอาบรรดาหญิงสาวที่สวยงามและรวบรวมทรัพย์สมบัติอันมีค่ายิ่งส่งไปถวายพระมหากษัตริย์ของตน ณ กรุงอังวะ

กองทัพพม่าได้ตีกวาดไปทีละเล็กละน้อยจนทั่วประเทศ เผาบ้านเผาเมืองและบังคับบรรดาคนสำคัญ ๆ ให้ดื่มน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ส่วนราษฎรที่มิได้อพยพหลบหนีไปทางตะวันออกก็ต้องเสี่ยงอันตรายอุทิศศีรษะของตนไปเพิ่มเติมศีรษะซึ่งถูกพม่าตัดออกกองไว้เป็นพะเนิน ๆ ตามเชิงกำแพงเมืองที่ถูกล้อม เพื่อเป็นการขู่ขวัญชาวพื้นเมืองที่ทำการต่อสู้ป้องกันบ้านเมือง (ของตน) บางคราวพวกพม่าเองก็กลับเป็นฝ่ายถูกล้อม เนื่องจากทางกรุงศรีอยุธยาส่งกองทัพออกมาขนาบไว้อย่างเข้มแข็งป้องกันทุกทางที่จะมิให้กองทัพพม่ามารวมกำลังกันได้

แต่ผลสุดท้าย แม่ทัพพม่าทั้งสองนาย คือ สีหบดีและมังมหานรธา ก็สามารถยกกองทัพมาบรรจบกันได้ ณ กรุงศรีอยุธยา มังมหานรธาตั้งที่บัญชาการทัพอยู่ ณ พระเจดีย์ที่บุเรงนองสร้างไว้ (๑) ถึงแม้จะต้องเสียทหารไปมากมาย แต่พม่าก็สามารถเกณฑ์ทหารมาจากแคว้นต่าง ๆ ที่ตนตีได้ กำลังทหาร

---

(๑) คงจะหมายถึง เจดีย์ภูเขาทอง ที่กรุงเก่า ดู-คำให้การชาวกรุงเก่า ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ น. ๙๕

ในกองทัพพม่าจึงยังคงหนาแน่นเช่นเดิม ด้วยตามประเพณีของพม่านั้น ใช้พวกเชลยให้ออกทำการรบแทน พม่าต้องใช้เวลาตีกรุงศรีอยุธยาถึง ๑๔ เดือน ถึงฝนจะตกน้ำจะท่วมพม่าก็ไม่ยอมถอย เนื่องจากความลำบากตรากตรำ เป็นเหตุให้พวกนายทัพนายกองล้มตายลงหลายคน แต่กองทัพพม่าก็หาได้เสียขวัญไปไม่ ในขณะนั้นกองทัพจักรพรรดิจากประเทศจีนได้ยกมาย่ำยีประเทศพม่าตอนเหนือ แต่พม่าก็มิได้เรียกกองทัพทางนี้ให้กลับไป ในการสู้รบตอนแรก ๆ พม่าไม่สามารถจะเข้าประชิดกำแพงเมืองได้ เพราะภายนอกเมืองมีค่ายคูหลายชั้น บางครั้งบางคราวฝูงราษฎรชาวไทยจะต้องพากันมาร่วมชุมนุมทำงานตามภาคพื้นเต็มไปหมด ภายใต้บังคับบัญชาของขุนนางผู้ใหญ่ ซึ่งนั่งสั่งการอยู่บนคานหาม กองทัพทั้งสองฝ่ายใช้ไม้ไผ่สานเป็นแผงตั้งขึ้น ๒ ข้าง แล้วถมมูลดินเป็นที่กำบังชั่วคราวเพื่อสร้างที่กำบังถาวร ทางฝ่ายไทยก็มีนักเผชิญภัยชาวต่างชาติมาช่วยทำการรบ และในกองที่มีชื่อกองหนึ่ง มีชาวจีนร่วมอยู่ด้วย ๔๐๐ คน ครั้นถึงฤดูฝน น้ำท่วมไปทั่วประเทศสูงตั้งหลายศอก บรรดานายทัพนายกองพม่าได้พากันขอร้องมังมหานรธาให้ถอยทัพ แต่เขาปฏิเสธ ซึ่งสีหบดีก็สนับสนุนพวกทหารพม่าจึงต้องขึ้นไปจับเจ่าอยู่ตามเนินดินสูง ๆ หรือสร้างทำนบกั้นน้ำ ฝ่ายไทยเมื่อเห็นพม่าต้องแยกกันอยู่กระจัดกระจายเช่นนั้น ก็ใช้เรือเข้าทำการโจมตี ครั้งหนึ่งขณะที่เข้าทำการโจมตี หัวหน้าฝ่ายไทยผู้หนึ่งยืนแกว่งดาบร้องท้าทายอยู่ตรง

หัวเรือ ได้ถูกพม่าใช้ปืนยิงตกลงไปในน้ำ กองเรือทั้งหมดก็พากันถอยกลับ กรุงศรีอยุธยาเชื่อดีว่ามีปืนใหญ่อยู่หลายกระบอก บางกระบอกยาวถึง ๓๐ ฟุต ใช้กระสุนน้ำหนักตั้ง ๑๐๐ ปอนด์ ในจำนวนนี้มีกระบอกหนึ่งได้ระเบิดขึ้น เพราะบรรจุดินดำเกินกำหนด แต่บังเอิญกระสุนแล่นไปถูกทหารในเรือพม่า ๒ ลำเสียชีวิตไปหลายคน พม่าก็มีเรือรบหลายลำด้วยมีพวกที่สวามิภักดิ์ทางแม่น้ำตอนเหนือเป็นผู้สร้างส่งมาให้ เหตุนั้น พม่าจึงสามารถตัดทางลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ผ่านเข้าไปในเมืองได้ พอถึงฤดูแล้งพม่าก็จัดการซ่อมแซมเทินดินของตนขึ้นใหม่ บางกองสูงกว่ากำแพงเมือง และตามพระเจดีย์ก็ยกเอาปืนใหญ่ขึ้นไปตั้งประจำไว้ ทำทีเหมือนจะระดมยิงเข้าไปในพระราชวัง ส่วนปืนในพระราชวัง ก็มีเหตุให้ต้องระงับการยิงบ่อย ๆ เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินทรงอนุโลมตามคำขอร้องของพวกนางใน ซึ่งอ้างว่าเสียงปืนทำให้อกสั่นขวัญหาย ราษฎรชาวเมืองพากันอดหยาก แคว้นชานซึ่งขึ้นกับประเทศไทยได้ส่งกองทัพลงมาจากเหนือพยายามยกเข้าหักที่ล้อม แต่ก็ถูกตีถอยไป (๑) พระมหากษัตริย์และเจ้านายพยายามตีฝ่าหาทางจะหนีออกก็ถูกพม่าตีต้อนกลับ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายมีรับสั่งถามว่า พระองค์ท่านมีความผิดอะไรจึงถูกพม่าทำทารุณเช่นนี้ ก็ได้รับคำตอบอย่างสั้น ๆ ว่า พระองค์และ

---

(๑) เห็นจะหมายถึงกองทัพกรมหมื่นเทพพิพิธ เวลานั้นรวบรวมกันตั้งอยู่ที่จังหวัดปราจีนบุรี

พระราชวงศ์ชวนกันคิดคดทรยศ จึงเป็นการสมควรแล้วที่ถูกลงโทษเช่นนั้น ครั้นมังมหานรธาแม่ทัพใหญ่สิ้นชีวิตลง พวกพม่าก็จัดทำพิธีฝังศพอย่างใหญ่โตโดยสมเกียรติทุกประการตามพระราชโองการ สีหบดีจึงต้องดำเนินการรบให้ลุล่วงต่อไปแต่ผู้เดียว ขณะนั้นการรบก็ใกล้จะถึงที่สุดแล้ว มีพวกผู้หญิงพากันไปสวดมนต์วิงวอนตามพระวิหารในพระราชวังตลอดคืน และมีคนเห็นกันว่าเทวรูปน้ำพระเนตรไหล(๑)

ถึงวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๑๐ เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกา ปืนฝรั่งเศสก็ยิงขึ้นเป็นครั้งสุดท้าย กำแพงเมืองถูกเจาะ ครั้นพระอาทิตย์ตกดิน กำแพงเมืองก็เป็นช่องใหญ่พอให้ข้าศึกตรูกันเข้าไปได้ มีการฆ่าฟันกันชุลมุนวุ่นวายทั่วไปหมด ไม่รู้ว่าใครเป็นใคร จนกระทั่งวันรุ่งขึ้น พระอนุชา(๒) ซึ่งเคยถูกพม่าจับไว้และปล่อยตัวแล้ว ได้ไปพบพระบรมศพที่ใกล้ประตูเมืองทางทิศตะวันตก บ้านเรือน วัดวาอาราม โบสถ์วิหาร ตลอดจนพระราชวังถูกเผาพินาศ กำแพงพังราบไปกับดิน ตัวเมืองถูกทำลายย่อยยับอย่างไม่สามารถจะคืนกลับมาเป็นนครหลวงได้อีกต่อไป บรรดาเจ้านายนางสนมกำนัลใน พระภิกษุสงฆ์ชาวต่างประเทศ รวมทั้งบิชอบคาโทลิคชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่ง และประชาชนพลเมืองนับจำนวนหลายพัน ถูกจับไปเป็นเชลย

---

(๑) คำให้การชาวกรุงเก่า ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ น. ๑๖๖ ว่า "เทวรูปพระนเรศวรนั้นมีน้ำพระเนตรไหล"

(๒) เข้าใจว่าหมายถึง ขุนหลวงหาวัด

จนพวกทหารพม่าเป็นจำนวนมากสามารถอวดได้ว่า มีคนไทยเป็นทาสคนละ ๔ คน ปืนที่ใหญ่มากไม่สะดวกแก่การเคลื่อนที่ พวกพม่าก็ระเบิดเสียหรือทิ้งลงในแม่น้ำ นอกจากนี้ยังมีทรัพย์สินเงินทองและเครื่องเพชรนิลจินดาที่พม่ากอบโกยไปอีกเป็นอเนกอนันต์ ด้วยทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์มีอยู่มากมายเหลือคณนา

นี่แหละคือความลับที่พม่าพยายามเข้ามารุกรานกรุงศรีอยุธยาอยู่เนือง ๆ เนื่องจากเหตุกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่าที่มีชื่อเสียง เป็นที่ประทับของององค์พระมหากษัตริย์ และเป็นเมืองที่มั่งคั่งที่สุดเมืองหนึ่งในอินโดจีน เพราะฉะนั้น สมบัติอันมหาศาลของกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นเครื่องล่อใจชาวพม่าอยู่ตลอดเวลา (๑)

นี่เป็นประจักษ์การตอนหนึ่งแห่งการสูญเสียกรุงศรีอยุธยาตามที่ปรากฏในหนังสือ *"ประวัติศาสตร์พม่า"* ฉบับของฮาร์วีซึ่งข้อความนี้พอจะเป็นแนวทางให้เรานึกเห็นได้ว่าประเทศไทยในคราวนั้นได้สูญเสียทั้งทรัพย์สมบัติของเอกชนและของชาติ สูญเสียทั้งพลเมืองของประเทศ และสูญเสียทั้งศิลปและวัฒนธรรมส่วนใหญ่ยิ่งของชาติด้วย แต่ที่ศิลปวัฒนธรรมและความเป็นไทยของชาติได้คืนคงและดำรงสภาพมาถึงเราบัดนี้ได้ ก็ด้วยสมรรถภาพและปรีชาญาณของวีรบุรุษและบุรพชนของชาวไทยผู้หวังดีต่อชาติในสมัยนั้น ได้ร่วมแรงร่วมใจกันก่อกู้และบำรุงรักษากันไว้สืบต่อมา

---

(๑) จาก History of Burma by G.E. Harvey, pp. 250-3.

การแบ่งแยกของชาวไทย

เมื่อพม่ากำลังล้อมกรุงศรีอยุธยาก่อนหน้าจะเสียกรุงนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันว่า พระยาตากสิน บ้าง พระยาวชิรปราการ บ้าง ได้คุมสมัครพรรคพวกตีฝ่าวงล้อมพม่าออกไปทางทิศตะวันออก เมื่อเดือนยี่ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ และได้ไปตั้งรวบรวมผู้คนอยู่ ณ เมืองระยอง พอกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้ว ผู้มีสมัครพรรคพวกในหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตประเทศไทย ต่างก็ควบคุมผู้คนตั้งตนขึ้นเป็นเจ้ามีอิสระ ไม่ยอมขึ้นแก่กันและกัน มีก๊กใหญ่อยู่ในเวลานั้น ๖ ก๊ก คือ

ก๊กที่ ๑ เมื่อกองทัพพม่าที่มาตีได้กรุงศรีอยุธยาจะเลิกกลับไป แม่ทัพพม่าให้สุกี้ พระนายกองเป็นนายใหญ่คุมกำลังประมาณ ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ข้างเหนือพระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ ให้ไทยชื่อนายทองอิน คุมกำลังตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีอีกแห่ง ๑ สั่งให้คอยค้นคว้าหาผู้คนและสืบทรัพย์สมบัติซึ่งยังคงตกค้างรวบรวมส่งตามไปเมืองพม่า

ก๊กที่ ๒ คือ เจ้าพระยาพิษณุโลก ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นที่เมืองพิษณุโลก มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองพิชัยลงมาจนเมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยาพิษณุโลกคนนี้ ชื่อเรือง (ว่าเป็นบรรพบุรุษต้นสกุลโรจนกุล) เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีความสามารถมาแต่ก่อน ถึงเมื่อรบพม่าคราวหลังนี้ก็ปรากฏว่ามีฝีมือเข้มแข็งไม่แพ้พม่า คงเป็นเพราะเป็นผู้มีชื่อเสียงเกียรติยศดังกล่าวมานี้ จึงมีผู้นิยม

นับถือมาก แม้ข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาก็ไปเข้ากับเจ้าพระยาพิษณุโลกมากด้วยกัน

ก๊กที่ ๓ คือ พระสังฆราชา เมืองสวางคบุรี อยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นทั้งเป็นพระ เรียกกันว่าเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางนี้ชื่อเรือน เป็นชาวเหนือ เห็นจะเป็นชาวเมืองสวางคบุรีนั้นเอง แรกบวชได้ลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จนได้เป็นที่พระพากุลเถร ราชาคณะฝ่ายอรัญญวาสี อยู่ ณ วัดศรีอโยธยา แล้วจึงได้เลื่อนเป็นที่พระสังฆราชาเจ้าคณะเมืองสวางคบุรี กลับขึ้นไปอยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ เมืองสวางคบุรีอยู่เหนือเมืองพิชัย อาณาเขตต่อแดนเมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองหลวงพระบาง ผู้คนพลเมืองเป็นลาวโดยมาก เจ้าพระฝางมีเกียรติคุณในทางวิทยาคม ด้วยเล่าเรียนวิปัสสนามาแต่เดิม ผู้คนพากันนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ จึงได้ตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้งเป็นพระ

ก๊กที่ ๔ คือ พระปลัดผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งตัวเป็นเจ้าที่เมืองนครศรีธรรมราช เรียกกันว่าเจ้านคร มีอาณาเขตตั้งแต่ต่อแดนเมืองมลายูขึ้นมาจนเมืองชุมพร เจ้านครนี้เข้าใจว่าชื่อหนู[๑] เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาถวายตัวทำราชการอยู่ในกรุง ฯ ได้เป็นที่หลวงสิทธิ์นายเวรมหาดเล็ก

---

(๑) สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่าเดิมคงจะชื่อหนู เพราะประกาศพิธีตรุษของเจ้านคร ฯ ใช้นามเป็นภาษาบาลีว่ามุสิกะ

แล้วจึงออกไปเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช อยู่มาพระยาราชสุภาวดี ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานคร มีความผิดต้องออกจากตำแหน่ง พระปลัดได้รั้งราชการอยู่จนเสียกรุงฯ จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า

ก๊กที่ ๕ คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองพิมาย มณฑลนครราชสีมา เรียกกันว่าเจ้าพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธนี้ เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระเจ้าบรมโกศ ออกทรงผนวชเมื่อในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ แล้วคิดร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดิน มีรับสั่งให้เอาตัวไปปล่อยเสียที่ลังกาทวีป เมื่อพระเจ้าอลองพญามาตีเมืองไทย กรมหมื่นเทพพิพิธได้ข่าวว่ากรุงฯ เสียแก่ข้าศึกจึงกลับมาเมืองไทย มาถึงเมื่อพระเจ้าอลองพญาเลิกทัพกลับไปแล้ว พระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้คุมตัวไว้ที่เมืองมะริด ครั้นพม่าตีเมืองมะริดคราวหลัง กรมหมื่นเทพพิพิธหนีเข้ามาเมืองเพชรบุรี จึงโปรดให้เอาไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี จนพม่ามาล้อมกรุง ฯ กรมหมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อมพวกกรมการและชาวหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ยกเป็นกองทัพเข้ามาหมายจะช่วยพม่า เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งอยู่ปากน้ำโยทกา พม่ายกกองทัพออกไปตีกองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพพิพิธแตก กรมหมื่นเทพพิพิธก็เลยหนีไปทางเมืองนครราชสีมาไปตั้งอยู่ที่ด่านโคกพระยา คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้ไปเกลี้ยกล่อมพระยานครราชสีมาๆไม่

ยอมเข้าด้วย ว่าจะจับส่งเข้ามากรุงฯ ด้วยขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงคิดอ่านให้ลอบเข้าไปฆ่าพระยานครราชสีมาเสีย แล้วชิงเมืองนครราชสีมาได้ กรมหมื่นเทพพิพิธนั่งเมืองได้สัก ๔ - ๕ วัน หลวงแพ่ง น้องพระยานครราชสีมาไปเกณฑ์คนเมืองพิมายอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา มาตีได้เมืองนครราชสีมา จับได้กรมหมื่นเทพพิพิธ กับทั้งหม่อมเจ้าและข้าในกรม หลวงแพ่งให้ฆ่าหม่อมเจ้าประยง หม่อมเจ้าดารา หม่อมเจ้าธารา กับพวกหัวหน้าข้าในกรมเสีย ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้น เดิมหลวงแพ่งจะปลงพระชนม์เสีย แต่พระพิมายสงสาร เห็นว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอของพระเจ้าบรมโกศ จึงขอเอาไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย แต่นั้นหลวงแพ่งก็ขึ้นนั่งเมืองนครราชสีมา ครั้นกรุงฯ เสียแก่พม่า ได้ข่าวไปถึงเมืองพิมายว่า ข้าศึกจับเอาพระเจ้าแผ่นดิน กับทั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเสียหมด พระพิมายนับถือราชตระกูล จึงยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่ กรมหมื่นเทพพิพิธก็ตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการบ้านเมืองทั้งสิ้น และครั้งนั้นหลวงแพ่งที่ครองเมืองนครราชสีมา คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่บ้าง ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อกรมหมื่นเทพพิพิธ พระพิมายจึงคิดอุบายจับหลวงแพ่งฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้อาณาเขตตลอดมณฑลนครราชสีมา แต่ตั้งอยู่ที่เมืองพิมาย หามาอยู่ที่เมืองนครราชสีมาไม่

ก๊กที่ ๖ คือ พระยาตาก ชื่อสิน ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองจันทบุรี คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้าตาก มีอาณาเขตตั้งแต่ต่อแดนกรุงกัมพูชาขึ้นมาจนเมืองชลบุรี(๑)

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

เจ้าตาก ได้ตั้งต้นรวบรวมผู้คนและปราบปรามหัวหน้าผู้ไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย มีพระยาจันทบุรีเป็นต้น แล้วเข้าตั้งมั่นรวบรวมผู้คนอยู่ในเมืองจันทบุรี และในเวลาเดียวกันก็สั่งให้ระดมกันต่อเรือรบและรวบรวมเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์เตรียมการให้พร้อมไว้ ครั้นถึงเดือน ๑๑ เป็นเวลาสิ้นลมมรสุม ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เจ้าตากจึงรวบรวมชาวไทยและชาวจีนเข้าเป็นทหาร ยกกองทัพเรือออกจากเมืองจันทบุรี เข้ามาปากน้ำเจ้าพระยาในข้างขึ้นเดือน ๑๒ ปราบปรามนายทองอินคนไทยผู้อยู่ใต้อาณัติของพม่า ซึ่งคุมกำลังตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองธนบุรีราบคาบลงแล้ว ก็รุดหน้าไปปราบปรามพม่า ซึ่งสุกี้พระนายกองควบคุมเป็นกำลังที่ยังตั้งอยู่ณค่ายโพธิ์สามต้นราบคาบไปอีก ครั้นแล้วก็จัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เสร็จแล้วจึงปรึกษากันยกมาตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรี เมื่อสร้างพระราชมนเทียรสถานบ้านเรือนเรียบร้อยแล้ว จึงทำพิธีราชาภิเษกเมื่อปีชวดสัมฤทธิ

---

(๑) จาก-พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่าครั้งกรุงธนบุรีและกรุงเทพ ฯ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ศก พ.ศ. ๒๓๑๑ ประกาศพระราชอิสริยยศเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ครองประเทศไทย ตามเยี่ยงอย่างราชประเพณีของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาแต่โบราณ เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมีพระชนมายุได้ ๓๕ พระพรรษา แต่นั้นมาเมืองธนบุรีก็มีฐานะเป็นราชธานีของประเทศไทยและปรากฏสืบมาว่า กรุงธนบุรี

สมัยกรุงธนบุรี

ต่อแต่นั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ต้องทรงพระอุตสาหะทำศึกสงครามปราบก๊กต่าง ๆ ที่ตั้งตนเป็นอิสระไม่อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่พระองค์บ้าง ต้องต่อสู้ขับไล่พม่าข้าศึกซึ่งยกกองทัพเข้ามารุกรานอยู่เนือง ๆ บ้าง จนสามารถขยายพระราชอาณาเขตประเทศไทยให้แผ่ไพศาลกว้างขวางออกไปโดยลำดับ ส่วนพระราชภาระภายในประเทศ ก็ต้องทรงพระราชอุตสาหะด้วยพระปรีชาญาณ จัดการปกครองภายในให้ประชาชนพลเมืองได้รับความสงบสุข และทรงพยายามก่อกู้ศิลปและวัฒนธรรม อันเป็นสัญญลักษณ์ของชาติ ซึ่งสูญสลายไปเนื่องจากภัยสงคราม เพื่อที่จะให้คงคืนสภาพเหมือนเมื่อกรุงศรีอยุธยายังดีอยู่ ตลอดเวลาราว ๑๕ ปี จนสิ้นพระชนมายุเมื่อวันเสาร์แรม ๔ ค่ำ เดือน ๕ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ สิริรวมพระชนมายุได้ ๔๘ พระพรรษา แม้จะเป็นสมัยกาลอันมีระยะเวลาสั้นเพียงเท่านั้น แต่ก็นับว่ารัชสมัยของพระองค์เป็นเบื้องต้นแห่งการวางรากฐานเพื่อความเจริญต่อมา ดังจะเห็นได้จากการฟื้นฟูศิลปทางโขนละคอนที่จะกล่าวต่อไป

๑. ละคอนผู้หญิงในราชสำนัก

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จปราบดาภิเษกในปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๑ แล้ว ก็ทรงพยายามเสาะแสวงหาและรวบรวมศิลปินที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาในราชธานี เพราะ "การเสียกรุงแก่พม่าข้าศึกในครั้งนั้น ที่จริงหาได้เสียสยามประเทศไม่ หัวเมืองมณฑลที่กองทัพพม่าไม่ได้ไปถึง ไทยยังเป็นอิสระอยู่ทุกมณฑล แต่ถึงกระนั้น ธรรมดาของที่เป็นอย่างดีอันมีในประเทศ แม้จนในการเล่น เช่น โขน ละคอน มักมีอยู่ในราชธานี เมื่อเสียกรุงแก่พม่าข้าศึก ตัวละคอนและบทละคอนครั้งกรุงเก่าจึงเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก ส่วนละคอนนอกเป็นของราษฎร เล่นกันในพื้นเมืองเพร่หลาย ตัวละคอนเห็นจะหลบหลีกอยู่ได้มาก แต่ละคอนใน น่าจะมีตัวละคอนเหลืออยู่น้อยเต็มทีด้วยมีแต่ของหลวง ที่แบบแผนละคอนในไม่สาบสูญไปเสียทีเดียว ก็เพราะมีตัวละคอนหลบหนีไปอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสิทธิ์แก่ไทยได้บ้าง และมีผู้ที่ได้รู้เห็นลักษณะการละคอนใน เช่น เจ้าฟ้าพินทวดี พระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เป็นต้น มีพระชนม์อยู่มาจนครั้งกรุงธนบุรี" (๑) จึงเมื่อปีแรก ๆ ในรัชกาลนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คงจะได้ทรงพยายามรวบรวมตัวละคอนที่กระจัดพลัดพรายมาได้หลายคน ที่ให้ประหารชีวิตนางละคอน

---

(๑) จาก — ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา น. ๑๐๐

เสียพร้อมกับหม่อมฉิมและหม่อมอุบลก็ ๔ คน [๑] เมื่อต้นปีฉลู พ.ศ. ๒๓๑๒ และในปีนั้นเอง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จยาตราทัพไปปราบปรามก๊กเจ้านครศรีธรรมราช เจ้านคร ฯ กับครอบครัวบ่าวไพร่บริวาร เกรงพระบรมเดชานุภาพหนีไปพึ่งเจ้าเมืองจนะหรือเทพา ก็ตรัสสั่งให้ยกกองทัพติดตามไป จึงปรากฏว่า "พระฤทธิเทวา เจ้าเมือง รู้ว่ากองทัพยกติดตาม กลัวพระบารมี ส่งตัวเจ้านคร ฯ กับพวกพ้องพงศ์พันธุ์ทั้งละคอนผู้หญิง เครื่องประดับเงินทองราชทรัพย์สิ่งของ ส่งมาถวายพร้อม" [๒] สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้มีละคอนผู้หญิง (ของเจ้านคร ฯ) สมโภชพระบรมธาตุ ที่เมืองนครศรีธรรมราช แล้วก็โปรดให้เจ้านคร ฯ พร้อมด้วยวงศ์วารบ่าวไพร่อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงด้วย พวกละคอนที่ทรงได้มาจากเมืองนครศรีธรรมราชในครั้งนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์เล่าไว้ว่า "ละคอนผู้หญิงของเจ้านคร ฯ เป็นพวกละคอนหลวงที่หนีไปจากกรุงเก่า ไปเป็นครูฝึกหัดขึ้น มาสมทบกับพวกละคอนที่รวบรวมได้จากที่อื่น จึงหัดละคอนหลวงขึ้นใหม่ครั้งกรุงธนบุรี และครั้งนั้นก็ถือแบบอย่างครั้งกรุงเก่า มีละคอนผู้หญิงแต่ละคอนหลวงโรงเดียว" [๓]

---

(๑) ดู — พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒ น. ๖๗ และดู—พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ประกอบ

(๒) ดู — พระราชวิจารณ์ ฯ น. ๗๑

(๓) จาก — ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา น. ๑๐๐

เมื่อได้ละคอนมาจากเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ก็ดูเหมือนว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงสนพระทัยในนาฏศิลปและนาฏยคดียิ่งขึ้น จนถึงทรงพระอุตสาหะนิพนธ์บทละคอนเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นด้วยพระองค์เอง ๔ ตอน (๑) ภายหลังเสด็จกลับจากนครศรีธรรมราชเพียงเดือนเดียว และคงจะได้ใช้บทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์นี้ให้คณะละคอนนำออกแสดงต่อมาอีกหลายครั้งหลายคราว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสเล่าถึงพระราชอัธยาศัยที่ทรงสนพระทัยฝักใฝ่ในการบำรุงศิลปทางโขนละคอนของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์ ฯ (๒) ว่า "สังเกตดู โปรดละคอนมาก ไปตีเมืองฝางได้แล้วยังให้มารับละคอน (ผู้หญิง) ขึ้นไปเล่นสมโภชพระฝาง" และต่อมาก็โปรดให้ขึ้นไปเล่นในงานสมโภชพระชินราช พระชินสีห์ ที่เมืองพิษณุโลก ตลอดจนในงานสมโภชพระแก้วมรกตเมื่อปลายรัชกาล เข้าใจว่าเมื่อนำบทตอนที่ทรงแต่งไว้ออกไปใช้เป็นบทเล่นบทแสดงแล้ว คงจะทรงพิจารณาเห็นได้ด้วยพระองค์เองว่าบทที่ทรงไว้นั้น ไม่เหมาะแก่การร้องการรำของตัวละคอนอยู่หลายตอน ก็ได้ทรงแก้ไขอยู่ตลอดมา จึงปรากฏเป็นทำนองหมายเหตุอยู่ในฉบับสมุดไทยหลายแห่งว่า "*ยังทรามอยู่*" บ้าง "*พอดี*" บ้าง "*ทรงแปลงใหม่*" บ้าง "*ทรง*

---

(๑) บทละคอนรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กรมศิลปากรได้ตีพิมพ์เป็นเล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙

(๒) พระราชวิจารณ์ ฯ น. ๑๔๙-๕๑

แทรก" บ้าง ทั้งนี้อาจเป็นว่ามีพระราชประสงค์จะทรงแก้บทให้เหมาะสมกลมกลืนกับการเล่นการแสดง นอกจากเรื่องรามเกียรติ์แล้ว บทที่ใช้แสดงละคอนหลวงในครั้งกรุงธนบุรีคงจะได้มีเรื่องอิเหนาอีกเรื่องหนึ่ง แต่ไม่ปรากฏว่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ คงใช้แสดงตามบทครั้งกรุงเก่า (๑)

ความที่ทรงโปรดปรานในการบำรุงศิลปทางโขนละคอนนั้น นอกจากทรงแต่งบทด้วยพระองค์เองแล้ว ดูเหมือนจะได้ทรงกำกับหรือทรงบัญชาการฝึกซ้อมด้วยพระองค์เองอีกด้วย เช่นเล่ากันมาว่า เมื่อตอนปลายรัชสมัย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยังได้ทรงพระราชนิพนธ์บทบางตอนให้ละคอนนำไปแสดงอีก และว่าตอนที่ต้นเสียงและผู้แสดงต้องถูกเฆี่ยนถูกตีกันมาก คือตอนถวายลิง มีบทของหนุมาน ว่า:

"กลางวันก็ใช้กลางคืนก็ใช้นั่งยามตามไฟตีเกราะเคาะไม้
อยู่ไม่ได้จึงหนีมา"

เล่ากันมาว่า ต้นเสียงร้องไม่ได้ ถูกเฆี่ยนเสียหนักหนาเอาจนร้องได้ (๒) แต่บทตอนถวายลิงนี้ หามีต้นฉบับเหลือสืบมาไม่

อีกเรื่องหนึ่ง เล่ากันมาว่าเป็นระยะเวลาตอนปลายรัชกาลเหมือนกัน วันหนึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังประทับทอด

---

(๑) ดู – คำนำบทละคอนเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ และพระราชวิจารณ์ฯ น. ๑๕๘

(๒) ดู – พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ น. ๑๕๘-๙

พระเนตรละคอนเล่นเรื่องอิเหนาตอนเสี่ยงเทียน ครั้นละคอนแสดงมาถึงบทตรงนางมะดีหวีสอนนางบุษบาให้กล่าวคำอธิษฐานตามบท [๑] และนางบุษบาก็แสดงอาการอิดเอื้อนด้วยความอาย มะดีหวีจึงเซ้าซี้ให้นางบุษบากล่าวคำอธิษฐานจนได้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับทอดพระเนตรอยู่ จะเป็นเพราะไม่พอพระราชหฤทัยในตัวผู้แสดง หรือจะเนื่องด้วยผู้แสดงเป็นตัวนางมะดีหวีนั้น ทำบทได้ดีถึงขนาด จนทำให้ทรงเคลิบเคลิ้มพระราชหฤทัยเห็นไปเป็นเรื่องจริง หรืออย่างไรไม่ทราบได้ เล่ากันว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตรัสสั่งในขณะนั้นว่า "อีนี่เขาไม่ใช่ลูกใช่เต้าของตัว เอามาเป็นเจ้ากี้เจ้าการ [๒] เอาตัวมันไปเฆี่ยนเสีย" *นางมะดีหวี* ก็ต้องถูกลงพระราชอาญาเฆี่ยนตามกระแสพระราชดำรัส เล่ากันสืบมาดังนี้

ตัวละคอนผู้หญิงครั้งกรุงเก่าที่ได้มาเป็นครูละคอนครั้งกรุงธนบุรี เท่าที่ปรากฏต่อมาก็ทราบกันแต่คนเดียว ว่าชื่อจัน ในหนังสือเพลงยาวความเก่า เรียกไว้ว่า "จันอุษา" ซึ่งคงจะหมายความว่า หญิงชื่อจันคนนี้ เคยเป็นนางเอกละคอนหลวงมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และเคยแสดงเป็นตัวนางอุษา นางเอก

---

(๑) ดู – บทละคอนเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ น. ๗๘ - ๗๙ ประกอบ

(๒) ตามเรื่องในบทละคอนอิเหนา นางบุษบาเป็นลูกของนางประไหมสุหรี อัครมเหสีของท้าวดาหา ส่วนนางมะดีหวี เป็นมเหสีรอง มิใช่ชนนีของนางบุษบา

ในบทละคอนเรื่อง อุณรุท ทั้งแสดงได้ดีมีชื่อเสียงจนคนทั้งหลายขนานนามตัวละคอนในเรื่องเป็นสร้อยติดชื่อเดิมของตนมาด้วย เช่นเดียวกับที่เรียกกันว่า "แย้มอิเหนา" "อิ่มย่าหรัน" "ทองใบทศกัณฐ์" และ "ทองดีพระราม" เป็นต้น ซึ่งเป็นประเพณีที่นิยมเรียกกันเป็นคำยกย่องต่อมาจนในชั้นหลังนี้

ในสมัยกรุงธนบุรี คงจะมีฝึกหัดละคอนหลวงกันขึ้นใหม่อีกหลายคน ถึงสามารถแบ่งตัวออกเล่นพร้อมกันได้หลายโรง หรือมิฉะนั้นก็คงมีอยู่หลายโรงด้วยกัน เช่น ในคราวสมโภชพระแก้วมรกต เมื่อปลายรัชกาลนั้น ได้โปรดให้ "ละคอนหลวงแบ่งออกประชันกันเองมีอีก ๓ วัน" แต่ตัวละคอนฝีมือดีมีชื่อเสียงในสมัยกรุงธนบุรี เท่าที่ทราบชื่อกันต่อมา ก็คือ (๑) บุนนาก สีดา (๒) ภู่ สีดา และ (๓) ศรี สีดา ซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนพรรณนาถึงศิลปินในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๒. ละคอนผู้หญิงของพระเจ้านครศรีธรรมราช

เจ้านครศรีธรรมราช พร้อมด้วยวงศ์วานบ่าวไพร่และคณะละคอนผู้หญิง อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ราว ๗ ปี ครั้นปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ เมื่อพระเจ้านราสุริยวงศ์ หลานเธอของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งครองเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ทิวงคต จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านครฯ เป็น "พระเจ้าแผ่นดิน

เมืองนครศรีธรรมราช ให้รับพระราชโองการ เมียรับพระเสาวนีย์ มีละคอนผู้หญิงเป็นเครื่องประดับ "[๑] แล้วให้ออกไปครองเมืองนครศรีธรรมราช

ตามแบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา หรือแม้ในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนรัชกาลแรก ๆ ผู้อื่นนอกจากพระเจ้าแผ่นดินจะมีละคอนผู้หญิงขึ้นไว้ในสำนัก หาได้ไม่ แต่ในระยะกาลภายหลังปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงโปรดปรานพระเจ้านครศรีธรรมราชมาก ด้วยธิดาพระเจ้านคร ฯ ได้เป็นพระสนมเอกและนางห้ามในรัชกาลนั้น เท่าที่ทราบกันถึง ๒ คน ทั้งเข้าใจว่าในระยะนั้น ครูบาอาจารย์ละคอนของพระเจ้านคร ฯ ก็ได้มาฝึกหัดศิษย์หาขึ้นเป็นละคอนหลวงไว้ในกรุง มีฝีไม้ลายมือเป็นที่โปรดปรานพอสมควรแล้ว จึงทรงแต่งตั้งให้เจ้านคร ฯ เป็นพระเจ้าประเทศราชขึ้นกรุงธนบุรี และโปรดพระราชทานอนุญาตให้พระเจ้านคร ฯ นำละคอนผู้หญิงคืนไปเป็นเครื่องประดับพระราชอิสริยยศได้อีกตามเดิม แต่เห็นจะโปรดฝีไม้ลายมือบรรดาศิลปินของพระเจ้านคร ฯ อยู่ไม่น้อย ต่อมาในภายหลังเมื่อมีงานสำคัญอันใดขึ้นในกรุง จึงโปรดให้หาละคอนของพระเจ้านคร ฯ มาเล่นสมโภชด้วย เช่น งานต้อนรับและสมโภชพระแก้วมรกต เมื่อปลายปีกุน พ.ศ. ๒๓๒๒ และต้นปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๓ ในตอนปลายรัชกาลนั้น ก็โปรด "ให้มีละคอนผู้หญิงประชันกับละคอนเจ้านคร ฯ วันหนึ่งเงิน

---

(๑) พระราชวิจารณ์ ฯ น. ๙๙

โรง ๕ ชั่ง" สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสเล่าไว้ว่า "ละคอนเจ้านครฯนี้ ดูออกจะตื่นๆ กันอยู่แต่เริ่มแรกจับตัว (เจ้านครฯ) ได้ ก็กล่าวถึงได้ละคอน เมื่อกลับออกไปเป็นเจ้านคร ฯ ก็กล่าวถึงละคอน จะฉลองพระแก้ว ก็ต้องให้หาตัวเจ้านคร ฯ เข้ามาเพื่อจะให้นางละคอนลงเรือประพาสและเล่นสมโภชพระแก้ว ถึงให้มาเล่นประชันกับละคอนหลวง ที่ละคอนของเจ้านคร ฯ จะดี และน่าจะไม่ใช่ละคอนชาตรี ที่จะดีเพราะไม่ได้บ้านแตกเมืองเสียด้วยพม่า ยังคุมโรงกันติดอยู่ ส่วนละคอนหลวงนั้นคงจะพึ่งผสมขึ้นใหม่ บทละคอนของเจ้านคร ฯ คงเป็นบทที่ได้ไปจากกรุงเก่า......ละคอนของเจ้านคร ฯ กับละคอนหลวงเล่น (ประชันกัน) ก็เห็นจะพอดีรั้งกันไปคนละไม้" (๑)

๓. ละคอนผู้ชายของหลวง

ในสมัยกรุงธนบุรีนั้น ปรากฏว่าละคอนของหลวง มีทั้งละคอนผู้หญิงและละคอนผู้ชาย ได้เคยโปรดให้เล่นแข่งขันกันเมื่องานสมโภชรับพระแก้วมรกตและเสด็จทอดพระเนตรด้วย "พลับพลาเสด็จอยู่กลาง ละคอนผู้หญิงละคอนผู้ชายอยู่คนละข้าง" แต่ละคอนผู้ชายจะเล่นเป็นอย่างไร จะเล่นเป็นละคอนนอกหรือละคอนใน หาปรากฏไม่ เข้าใจว่าจะเล่นเป็นละคอนนอก ยังมีบทละคอนนอกครั้งกรุงเก่าเหลือมา ๑๐ กว่าเรื่อง ซึ่งบัดนี้มีฉบับอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

---

(๑) พระราชวิจารณ์ฯ น. ๑๔๗ – ๑๕๑

๔. ละคอนของเอกชน

ละคอนของเอกชนในสมัยกรุงธนบุรี เห็นจะมีหลายโรงด้วยกัน เช่นปรากฏในหมายรับสั่งครั้งสมโภชรับพระแก้วมรกตเมื่อปลายปีกุน พ.ศ. ๒๓๒๒ ในรัชกาลนั้น มีกล่าวถึง "ละคอนหลวงวิชิตณรงค์ ๑ โรง" ไปเล่นสมโภชรับพระแก้วมรกตที่ท่าเจ้าสนุก และเมื่อแห่พระแก้วลงเรือมาแต่พระตำหนักบางธรณีลงมากรุงธนบุรี ก็มีเรือกระบวนแห่เรือเครื่องเล่นแห่ตามลงมามีเรือ "ละคอนไทยหมื่นเสนาะภูบาล ลำ ๑ หมื่นโวหารภิรมย์ลำ ๑" นอกจากละคอนไทย ยังมีเรือละคอนเขมรของหลวงพิพิธวาทีอีกด้วย แต่ละคอนของเอกชนตามที่กล่าวนี้ เห็นจะเป็นละคอนผู้ชายและเล่นเป็นละคอนนอกทั้งนั้น

๕. ละคอนตามหัวเมือง

นอกจากละคอนในกรุงตามที่กล่าวถึงมาข้างต้นนี้แล้ว เข้าใจว่าน่าจะได้มีละคอนตามหัวเมืองอยู่อีก ละคอนตามหัวเมืองนั้น อาจมีประจำอยู่ตามหัวเมืองนั้นๆ แต่ครั้งยังมิได้เสียกรุงศรีอยุธยาบ้าง และอาจมีตัวละคอนและโขนชาวกรุงหลบลี้หนีภัยไปอาศัยพวกพ้องหรือเพื่อนศิลปินด้วยกันอยู่ตามหัวเมืองบ้าง เมื่อเสียกรุงแล้ว ยังปรากฏว่าที่เมืองนครราชสีมา ก็มีละคอน ดังจะเห็นได้เมื่อครั้งกรมหมื่นเทพพิพิธ เป็นพระเจ้าพิมายอยู่นั้น พรรคพวกเกิดไม่ปรองดองกันกับหลวงแพ่งเจ้านครราชสีมา แต่หลวงแพ่งหารู้ตัวไม่ จึงวันหนึ่งขณะที่หลวง

แพ่งให้ทำบุญมีละคอนฉลอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการของพระเจ้าพิมาย พร้อมด้วยบุตรชาย ๒ คน ทำอุบายเป็นไปช่วยงานหลวงแพ่ง แล้วพากันเข้าไปนั่งดูละคอนร่วมอยู่ด้วยกันกับหลวงแพ่ง ครั้นเห็นโอกาสเป็นที พ่อลูกก็จู่โจมเข้าฟันหลวงแพ่งและพรรคพวกตาย นี่ก็แสดงว่าที่เมืองนครราชสีมามีศิลปินละคอนอยู่หลายคนถึงสามารถผสมโรงกันเล่นละคอนได้

ต่อมาเมื่อเดือนยี่ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ภายหลังที่ตีเชียงใหม่ได้แล้ว ก็ยาตราทัพกลับ ขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับมาในเรือของจมื่นจง กรมวัง ล่องตามน้ำลงมาจากเมืองตาก จะเสด็จลงมา ณ ค่ายหลวง บ้านระแหง เรือพระที่นั่งได้กระทบตอล่มลง ทรงว่ายน้ำเสด็จขึ้น ณ หาดทราย ทรงพบนายเกตละคอน กับ นายชูละคอน นั่งผิงไฟอยู่ นายชูได้ถวายผ้าลายผืนหนึ่ง สำหรับเช็ดพระบาทและพระชงฆ์ "จึงโปรดพระราชทานเงินตราห้าตำลึงแก่นายชูละคอนเป็นบำเหน็จ" นายเกตและนายชูที่กล่าวถึงนี้ อาจเป็นตัวละคอนหัวเมือง หรืออาจเป็นละคอนในกรุงหลบลี้หนีภัยสงครามเมื่อพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา แล้วพากันไปอยู่ในหัวเมืองนั้นก็ได้

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและประชาชนคนไทยในสมัยนั้น ต่างพากันร่วมแรงร่วมใจพยายามก่อกู้ศิลปทางนาฏศิลปของไทยตลอดมา เพื่อที่จะให้ศิลปด้านนี้คงสภาพคืนดีเช่นที่มีอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา และในขณะที่ประชาชนคนไทยภายในประเทศกำลังขะมักเขม้นก่อกู้

ศิลปและวัฒนธรรมของชาติอยู่นี้ บรรดาพี่น้องชาวไทยที่ถูกพม่ากวาดต้อนเอาไปยังประเทศพม่า ก็ได้ไปแสดงศิลปของไทยให้เป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์และประชาชนชาวพม่า เป็นโอกาสให้ได้เพาะศิลปของไทยให้มีเชื้อเหลือสืบมาในประเทศนั้นอีกโสดหนึ่งด้วย

๖. ละคอนไทยในประเทศพม่า

เมื่อพม่าข้าศึกได้เที่ยวเก็บรวบรวมสินทรัพย์และจับประชาชนคนไทยเป็นเชลย ส่งตัวไปยังประเทศพม่า ในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ปรากฏว่าบรรดาประชาชนชาวไทย ตั้งต้นแต่พระเจ้าอุทุมพร ที่ทรงผนวชอยู่ ณ วัดประดู่โรงธรรม ซึ่งเรียกกันว่า "ขุนหลวงหาวัด" และเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนพระภิกษุสามเณรที่หนีไม่พ้นรวมคนไทยประมาณสามหมื่นคนถูกจับไปเป็นเชลย แล้วพม่าก็แบ่งกองทัพออกเป็น ๓ กอง ตัวเนเมียวสีหบดีแม่ทัพใหญ่ คุมเจ้านายข้าราชการและชาวไทยเชลย กับทรัพย์สิ่งของที่ดีมีราคามาก ยกกลับไปทางด่านแม่ละเมา กอง ๑ ให้เจ้าเมืองพุกามเป็นนายใหญ่คุมพวกเรือบรรทุกทรัพย์สิ่งของที่เป็นของใหญ่มีน้ำหนัก ไปทางเมืองธนบุรี ออกแม่น้ำท่าจีนและแม่กลอง กอง ๑ และยกเป็นกองทัพบกไปทางเมืองสุพรรณบุรี ไปสมทบกองเรือที่กาญจนบุรี อีกกอง ๑ แล้วรวมกันยกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ (๑)

---

(๑) ดู—พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า เล่ม ๑ น. ๓๔๒ - ๓๔๔

ประชาชนคนไทยที่กองทัพพม่ากวาดต้อนไปในครั้งนั้น คงจะมีศิลปิ่นไทยทั้งที่มีฝีมือดีและไม่สู้ดี ถูกกวาดต้อนไปเป็นครูผู้ให้แบบแผนของโขนละคอนไทยในเมืองพม่าเป็นอันมาก หนังสือชื่อ "นาฏศิลปพม่า" ของดอกเตอร์ มองถิ่นอ่อง(๑) ก็ได้เล่ารับรองความข้อนี้ไว้ว่า พม่าได้แบบแผนการแสดงละคอนไปจากไทย พร้อมทั้งตัวละคอนและตัวบทในคราวมาตีได้กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ในครั้งนั้นว่าพม่าได้กวาดต้อนเอาศิลปิ่นที่ดีๆของไทยไปเป็นอันมาก พม่าจึงได้แบบแผนการแสดงละคอนจากไทยไปแต่คราวนั้น นอกจากเรื่องรามเกียรติ์แล้ว ยังมีเรื่องอื่นซึ่งเขาเขียนไว้ว่า Eenaung และ Aindarwuntha จะเป็นเรื่องอิเหนา และอินทรวงศ์ หรืออะไรไม่ทราบ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ตรัสเล่าไว้ว่า "เป็นการประหลาดที่เสียกรุงครั้งนั้น กลับเป็นเหตุให้ละคอนไทยไปเจริญในประเทศพม่า ด้วยพระเจ้ากรุงอังวะ มังระ ให้รวบรวมพวกละคอน ที่กวาดต้อนไปจากเมืองไทย ให้จัดเล่นละคอนถวาย ครั้นได้ทอดพระเนตรก็โปรด ยกย่องว่ากระบวนรำของไทยงามกว่าพม่า ปี่พาทย์ไทยก็เพราะกว่าปี่พาทย์พม่า จึงรับสั่งให้รวบรวมไทยพวกละคอนและปี่พาทย์ไว้เป็นกรมหนึ่งต่างหาก พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในราชธานี สำหรับเล่นละคอนไทยในงานมหรสพของหลวง มิให้ต้องมีหน้าที่ราชการอย่างอื่น

(๑) ดู — Burmese Drama ของ Dr. Maung Htin Aung

เมื่อย้ายราชธานีไปตั้งที่เมืองไหน พวกละคอนก็ย้ายตามไปด้วย เพราะพม่าย้ายราชธานีหลายครั้ง ตั้งที่เมืองอังวะบ้าง ที่เมืองอมระบุระบ้าง ที่สุดจึงไปตั้งที่เมืองมัณฑเล ตำบลบ้านที่พวกละคอนไทยตั้งอยู่ ณ เมืองมัณฑเล พม่าเรียกว่า "(อ)โยธยาเซ" แปลว่า ตลาดอโยธยา แต่พวกละคอนไทยในชั้นหลังมีพม่าปะปนเสียมาก เหตุด้วยพระเจ้าอังวะแต่ก่อนทรงเกรงว่าวิชาละคอนไทยจะเสื่อมทรามสูญไปเสีย จึงได้อนุญาตไว้ว่า ถ้าพวกไทยที่เป็นครูละคอนเห็นว่า เด็กพม่าคนไหนฉลาดเฉลียวจะฝึกหัดเล่นละคอนไทยได้ ก็ให้กราบทูล จะประทานให้มาเป็นละคอน ดังนี้จึงมีพวกพม่าสมัครให้บุตรหลานฝึกหัดเป็นละคอนไทย เพราะได้อยู่ในพระราชูปถัมภ์ แต่พวกละคอนที่เป็นเชื้อสายไทยก็ยังมีตลอดมา ละคอนไทยที่เล่นในเมืองพม่านั้นพม่าเรียกว่า "(อ) โยธยาสัตคยี" ทำนองจะแปลว่า ละคอนอโยธยาของหลวง มีแต่ในราชธานี ตามหัวเมืองหามีไม่ การที่ละคอนไทยเล่น ก็เล่นแต่งานหลวงเป็นพื้น นอกจากงานหลวงก็เล่นแต่ในงานของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ มิได้รับงานหาไปเที่ยวเล่นในพื้นเมือง

"กระบวนละคอนไทยที่ไปเล่นในเมืองพม่า ชั้นเดิมจะเป็นอย่างไร ทราบไม่ได้ แต่ในตอนหลังเมื่อตกมาถึงชั้นหลานเหลนของพวกละคอน เดิมเล่นประสมโรงกันทั้งชายและหญิง ภาษาที่เล่นนั้นก็ใช้แต่ภาษาพม่า หามีภาษาไทยเจือปนไม่ เครื่องแต่งตัวละคอนก็ทำคล้ายไปข้างอย่างพม่า

เสียมาก ยังแต่เครื่องสวมศีรษะ มีชฎาและหัวโขนเป็นต้นที่คงเป็นอย่างไทย แต่เครื่องปี่พาทย์นั้นยังคงเป็นอย่างไทยอยู่”

“เรื่องละคอน ที่พวกไทยเอาไปเล่นในเมืองพม่า ที่ถือกันว่าเป็นเรื่องสำคัญก็คือ เรื่องอิเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอิเหนาเล่นร้องอย่างละคอน แต่เรื่องรามเกียรติ์เล่นพากย์และเจรจาอย่างโขน สองเรื่องนี้ มักเล่นที่ในพระราชวัง ในงานนักขัตฤกษ์ เช่นออกพรรษาเป็นต้น เล่นคราวละหลายๆวันทุกปี เพราะเป็นเรื่องยาว จับเล่นตอนไหนก็เล่นติดต่อกันเรื่อยไปทุกๆคืน จนสิ้นงาน นอกจากเรื่องอิเหนากับรามเกียรติ์ยังเล่นเรื่องสังข์ทองกับนางเกสร พม่าเรียกว่า “เกษะศิริ” (เห็นจะหมายความว่า นางเกสรสุมณฑา คือเรื่องสังข์ศิลปชัยเป็นเรื่องเล่นละคอนนอกมีอยู่แต่ครั้งกรุงเก่า) และเห็นจะเล่นเรื่องอื่นๆอีก แต่ไม่ทราบชัดว่าจะเป็นเรื่องใดบ้าง เชื้อสายของพวกละคอนไทยตั้งแต่ครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา ได้เล่นละคอนไทยสืบสกุลกันต่อมาในเมืองพม่ากว่าร้อยปี จนกระทั่งพระเจ้าสีป่อเสียบ้านเมืองแก่อังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘” (๑)

---

(๑) จากตำนาน เรื่องละคอนอิเหนา ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และทรงหมายเหตุไว้ว่า เรื่องตำนานละคอนไทยทางเมืองพม่านี้ ว่าตามคำชี้แจงของพระอรัญรักษา (ซอเหลียง บียเมธ) กรมป่าไม้ ซึ่งได้แปลงชาติมาเป็นไทย พระอรัญรักษาเป็นชาวเมืองมัณฑเล ว่าเมื่อเป็นเด็กอยู่ในเมืองพม่า ได้เคยเห็นละคอนไทยเล่นในพระราชวังเมืองพม่าหลายครั้ง

ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีของไทย และได้ทรงสอบสวนค้นคว้าวิทยาการทางนั้นมามาก สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ คงจะมีพระประสงค์ที่จะทอดพระเนตรของจริงด้วยพระองค์เอง นอกจากทรงอ่านและทรงสดับ จึงพร้อมด้วย ม.จ. หญิงพูนพิศมัย ม.จ. หญิงพิลัยเลขา และ ม.จ. หญิงพัฒนายุ ดิสกุล พระธิดาทั้งสาม ได้เสด็จประพาสประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นทำนองจะเสด็จไปสืบให้ทรงทราบโดยประจักษ์แก่พระเนตรว่า พม่ามาเอาอะไรของเราไปบ้าง และได้ทรงนิพนธ์หนังสือไว้เล่มหนึ่ง ให้ชื่อว่า "เที่ยวเมืองพม่า"(๑) ได้ตรัสเล่าถึงนาฏศิลปในพม่าว่า "วันพฤหัสบดีที่ ๖ กุมภาพันธ์ ออกจากที่พักเมืองแปร เวลา ๑๙ นาฬิกา ไปถึงโรงละครก่อนเวลา ๒๑ นาฬิกาสัก ๑๐ นาที พอเหมาะดี โรงละครนั้นอยู่ในที่ว่างห่างบ้านเรือน ตัวเวทีเหมือนอย่างละคอน 'ปราโมทัย' ของเราหมดไม่ต้องพรรณนา พวกปี่พาทย์อยู่ข้างหน้าเวที แต่เวลาเล่นละคอน พม่าผิดกับไทย ลงโรงเวลา ๒๑ นาฬิกา เล่นไปจนสว่าง จึงเลิก ฉันเคยได้ยินพระอรัญรักษา (ซอเหลียง) กรมป่าไม้ เล่าว่า เมื่อยังมีพระเจ้าแผ่นดินพม่า ละคอนเล่นในวัง ก็เล่นคืนยังรุ่ง บางทีเล่นสองรุ่งสามรุ่งติด ๆ กันก็มี

"พอพวกเราไปนั่งเก้าอี้แล้วสัก ๕ นาที ก็ถึงเวลาละคอนลงโรง ปี่พาทย์ทำโหมโรง สักประเดี๋ยวเปิดม่าน ตอนแรก

---

(๑) ดู — เที่ยวเมืองพม่า ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๙ น. ๔๐๙ - ๔๑๓ แถะ น. ๔๖๓ - ๔๖๖.

พวกละคอนนั่งเต็มโรงร้องเพลงไหว้ครู หมดเพลงแล้วมองโปซินกับนางเอก ๒ คนรำไหว้ครูจนหมดกระบวนแล้วปิดม่าน"

"สังเกตดูเครื่องแต่งตัวละคอนพะม่า เครื่องแต่งตัวยืนเครื่องที่มองโปซินแต่งดูคล้ายกับรูปฉายที่พระเจ้ามินดงแต่งเต็มยศ คือ เกล้าผมจุกโพกผ้าขาวอย่างใส่มงคล ใส่เสื้อกระบอกผ้าขาว นุ่งผ้าไหมลอยชายอย่างพม่า แต่คาดชายไหวชายแครงกำมะหยี่ปักทองห้อยข้างหน้า เครื่องประดับที่ตัวจะมีอะไรอื่นอีกไม่ทันสังเกต เพราะนัยน์ตาลายเสียด้วยดูเหรียญห้อยแพรแถบสีต่าง ๆ ที่ติดอกมองโปซินเรียงเป็นแถว ๆ ตั้งแต่ตรงหัวไหล่ลงมาจนถึงพุง ถ้านับจำนวนก็เห็นจะไม่น้อยกว่า ๕๐ ใช่แต่เท่านั้นข้างหลังยังมีติดเหรียญเช่นนั้นอีกเต็มหลัง ถ้าเป็นเหรียญบำเหน็จฝีมือได้จากรัฐบาลต่าง ๆ ก็เห็นจะเกินจำนวนรัฐบาลที่มีในโลก แต่รูปร่างทรวดทรงมองโปซินยังดี ผัดหน้าแต่งตัวแล้วดูเป็นหนุ่มราวอายุเพียงสัก ๓๐ ปี ยังพอผู้หญิงติดได้ ท่าทางที่รำว่าตามตาไทยก็เห็นสมกับคำเลื่องลือว่ามองโปซินรำดี พวกนางละคอนนั้นแต่งตัวเกล้าผมบนกบาล นุ่งผ้าไหมใส่เสื้อเอวเป็นปีก มีเครื่องประดับแวววาวเหมือนเพชรพลอยประกอบด้วยดอกไม้ เหมือนอย่างละคอนพม่าที่เคยมาเล่นในเมืองไทยไม่ต้องพรรณนา แต่ดูก็งามดี ตัวนางเอกเป็นชั้นผู้ใหญ่สักหน่อยพวกนางระบำกำนัลเป็นหญิงกำลังรุ่นสาวทั้งนั้น นอกจากนั้นยังมีผู้ชายเป็นพวกเสนาแต่งตัวใส่เสื้อสีต่าง ๆ นุ่งผ้าบ้างกางเกง

บ้าง และมีจำอวดสองสามคน (เขาว่าบางคนเล่นขบขันแต่อยู่ข้างจะหยาบ)

"กระบวนเล่นที่เขาจัดสำหรับให้ฉันดูเป็นพิเศษนั้น เปิดม่านที่ ๒ ตัวมองโปซินนั่งเตียงอย่างเป็นท้าวพระยา นางเอกนั่งสองข้าง นางกำนัลนั่งเป็นแถวกับพื้น เหมือนอย่างว่าเสด็จออกพระโรงใน มองโปซินลุกจากเตียงมายืนอยู่กลางเวทีพูดประกาศแก่คนดูอยู่นาน ฉันฟังไม่เข้าใจ พวกกรมการเขาแปลให้ฟังว่าตอนต้นพูดแสดงความยินดีที่ฉันไปดู และอำนวยพรแก่พวกฉัน แล้วเล่าถึงวิธีรำอย่างโยเดียซึ่งเขาจะเล่นให้ฉันดูในวันนั้น แล้วกลับเข้าไปนั่งเตียง พวกนางกำนัลก็ลุกขึ้นรำเข้ากับร้องเพลง 'โยเดีย' การที่รำฟ้อนเข้ากับร้องเพลงโยเดียเห็นจะซักซ้อมกันในตอนกลางวันวันนั้นหลายเที่ยว ตัวนางระบำสัก ๑๐ คน ต้องมีนางผู้ใหญ่ที่เป็นครูออกมายืนกำกับ และร้องนำอยู่ในวงด้วย เพลงที่ร้องก็สังเกตได้ว่าเป็นทำนองเพลงไทยจริง เพราะเพลงพม่ามักมีทำนองกระโชกไม่ร้องเรื่อยเหมือนเพลงไทย เพลงที่เอามาร้องก็ไพเราะดี แต่จะเป็นเพลงไหนหาทราบไม่ ถามหญิงเหลือที่รู้จักเพลงมากกว่าเพื่อนที่ไปก็ว่าไม่รู้ พอหมดเพลงปิดม่านครั้งที่ ๒ เปิดม่านครั้งที่ ๓ มองโปซินรำท่าพระราม คือศรมีกระบวนเสนาตาม มองโปซินรำคนเดียวเป็นท่าเดินนาดกรายเข้ากับจังหวะปี่พาทย์ ดูก็พอสังเกตได้ว่าเป็นท่าละคอนไทย เพราะช้ากว่าและไม่กระดุ้งกระดิ้งเหมือนละคอนพม่า แล้วปิดม่านหมดกระบวนที่เล่นสำหรับให้

เราดู เปิดม่านที่ ๔ เล่นเป็นละครพม่า เรื่องนาง ๒ คนหึงหวงชิงพระเอกกัน ดูก็เล่นดีตามภาษาพม่า มีติดตลกถึงคนฮา แต่พวกเราไม่เข้าใจ พอจวนเวลาพวกเราจะต้องไปขึ้นรถไฟ เขาเรียกตัวมองโปซินออกมา 'เผ้า' และผู้พิพากษาทำพวงมาลัยไปเผื่อฉันด้วย ฉันคล้องพวงมาลัยให้แล้ว วานให้เขาแปลคำชมเชยของฉันแก่มองโปซินๆ เลยขอหนังสือของฉันไว้สำหรับตัว ฉันก็ทำหนังสือชมส่งไปให้จากเมืองร่างกุ้ง พวกเราขอบใจจับมือลาพวกกรมการเทศบาล แล้วขึ้นรถไปยังสถานีรถไฟ คอยอยู่สัก ๒๐ นาทีรถไฟมาถึง ขอบใจจับมือลาพวกเมืองแปรอีกครั้ง แล้วก็ขึ้นรถไฟกลับเมืองร่างกุ้ง"

ครั้นถึงตอนเสด็จ "เที่ยวเมืองร่างกุ้งเมื่อขากลับ" ได้เสด็จไปทอดพระเนตรฟ้อนรำอย่างไทย ที่เมืองร่างกุ้งอีกครั้งหนึ่ง ทรงพระนิพนธ์เล่าไว้ว่า

"เวลา ๑๙ นาฬิกา (วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์) นั้น เจ้าหญิงไปบ้านอูบาดุน เลขานุการของเนติสภา ตามที่เขาได้เชิญไว้ให้ไปกินเลี้ยงอย่างพม่า ไปได้สักครู่หนึ่งให้เจ้าฉายเมืองกับเนติบัณฑิต พวกของอูบาดุนคนหนึ่ง มาบอกฉันว่าเขาหาคนฟ้อนรำอย่าง 'โยเดีย' ไว้รำให้ดู ฉันก็รีบแต่งตัวตามไป บ้านอูบาดุนนั้นเป็นเรือน ๒ ชั้น ถ้าจะเปรียบก็เหมือนบ้านพวกข้าราชการในกรุงเทพ ฯ ไม่แปลกประหลาดอันใด

"การฟ้อนรำนั้นเล่นในห้องรับแขกนั่นเอง มีพวกชาวดนตรีเป็นผู้ชายตีระนาดคน ๑ สีซอคน ๑ ดีดพิณคน ๑ พิณ

พม่าฉันเพิ่งเคยเห็นวันนี้ เป็นพิณแบบโบราณเหมือนเช่นพวกอียิปต์จำหลักไว้ในศิลา ฟังเสียงก็ไพเราะดี พวกคนรำนั้นเป็นผู้หญิง ๓ คน ยังเป็นสาวแต่ว่ารำได้อย่างพม่า ๒ คน เป็นผู้ใหญ่อายุสัก ๔๐ ปี ชื่อว่า มะ Ma (มีชื่อคำกลางจำไม่ได้ลงท้ายชื่อว่า) เยือน Yuen เราจึงเรียกกันตามสะดวกปากว่า "แม่เยือน" คน ๑ เป็นคนที่รำอย่างโยเดียได้ แกบอกว่าครูของแกเป็นละคอนผู้หญิงของพระเจ้ามินดง ตัวแกเองเดี๋ยวนี้ก็เลิกหาเลี้ยงชีพในการฟ้อนรำแล้ว เป็นแต่รับจ้างเป็นครูคนอื่น หญิงเหลือถามชื่อเพลงโยเดียที่แกรู้จัก และวานพม่าจดตามคำบอกมาให้ดังนี้

๑. Khamein	เดาว่า	เขมร
๒. Ngu ngit	"	ยุหงิด
๓. Mahothi	"	มะโหรี
๔. Htanauk	"	ตะนาว
๕. Farantin	"	ฝรั่งเต้น
๖. Khetmun	"	แขกมอญ
๗. Parin	"	ปลิ่ม

กระบวนที่แกจะรำให้ดูนั้น

๘. Paringya	เดาว่า	เพลงช้า
๙. Paringyin	"	เพลงเร็ว

เมื่อรำก็ได้เค้า ด้วยตั้งต้นนั่งคุกเข่าประณมมือ ตั้งท่าเทพนม ปฐม พรหมสี่หน้า ถูกแบบเพลงช้าของไทย แต่

รำคล้ายไทยอยู่สักสองสามท่า แล้วก็กลายไปคล้ายอย่างพม่า ทั้งเพลงช้าและเพลงเร็ว ได้แต่จังหวะเหมือนไทย เมื่อดูแม่เยื้อนรำ ได้ความรู้เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่งว่า ที่มองโปซินรำให้ดูที่เมืองของแกนั้นคงเป็นท่าโขน ที่แม่เยื้อนรำเป็นท่าละคอนใน แต่ก็น่าประหลาดใจนักหนา ที่พม่าได้ไทยไปเป็นครูละคอนถึง ๑๗๙ ปีมาแล้ว ยังรักษาท่าทางไว้ได้เพียงเท่านั้น ดูรำแล้วฉันก็ลากลับมาโฮเต็ล"

ในการเสด็จเมืองพม่าครั้งนี้ ม.จ. หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ก็ได้ทรงนิพนธ์เล่าว่า [๑] "วันหนึ่งเราไปขึ้นพระธาตุสิงคุตรที่เมืองแปร กำลังเดินขึ้นไปในระหว่างร้านขายของและพวกขอทาน ได้ยินระนาดเอกเล่นเพลงพ้อนม่านอยู่รางเดียว เราก็เดินเข้าไปดู ให้ผู้นำถามว่าเพลงอะไร ตอบว่า "เพลงโยเดีย" (หมายถึงอยุธยา คือไทย) เราสะดุ้งหันมาร้อง "เออ" ดูตากันเราให้รางวัลแล้วก็ขึ้นไปนมัสการพระและถามผู้นำว่า ยังมีอะไรไทยๆ อีกบ้าง เขาตอบว่า "มีถมไป เพราะพวกเรา (พม่า) นิยมของไทยกันทั้งนั้น" แล้วเขารับจะพาไปดูการรำแบบไทยในวันเราเดินทางกลับ กลับถึงเมืองแรงกูนแล้วเรายังติดใจที่จะดูพม่ารำแบบไทยให้มากกว่าท่าเดียวอีก เพราะอยากรู้ว่าแบบรำของเราในสมัยกรุงเก่าที่พม่าได้ไปนั้นเป็นอย่างไร วันหนึ่งอูบาดุน ผู้พิพากษามาเชิญเราว่า ให้ไปกินกับข้าวพม่าที่บ้าน

---

(๑) ดู – เรื่องพ้อนม่าน ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๒ เล่ม ๑ ประจำเดือน มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๑

เขาแล้วจะให้ดูรำแบบไทย เพราะตามตัวผู้หญิงที่รำได้มาได้แล้ว เราก็ไปตามนัด กินแล้วเขาก็เชิญไปดูรำโยเดีย (ไทย) ที่ห้องรับแขก อธิบายว่า มีแม่มะเยือน คนนี้ คนเดียวยังรำได้ และจะรำเพลงชื่อว่า "พะรินจ๊ะและพะรินจิน" ซึ่งเราเข้าใจว่าคือ "เพลงช้าและเพลงเร็ว" ของเรา ให้ดู พอตั้งต้นรำก็เห็นว่า "ท่าเทพนม" "ปฐม" และ "พรหมสี่หน้า" แต่พอ "สอดสร้อยมาลา" ลุกยืนแล้วก็หมดท่าไทย ยิ่งถึงเพลงเร็วด้วยแล้ว ยิ่ง–เทิ่งเทิง เทิ่งเทิงเผลิ่ง – หนักขึ้น ทำให้เราหวนไปคิดถึงพวกเชียงใหม่ว่า เขาเป็นไทยแท้ ๆ ทีเดียว เพราะแม้จะให้รำแบบพม่าอย่างไร ก็ยังคงรับเอามาอ่อนหวานได้ตามคติของตัว และเลยทำให้เห็นจริงตามคำนักปราชญ์ที่ว่า "การร้องรำเป็นการบอกนิสัยของชาติได้เป็นอันมาก"

ศิลปและวัฒนธรรม ย่อมเป็นรากฐานและเครื่องหมายแห่งความเป็นชาติ ในขณะเดียวกันกับเวลาที่พี่น้องชาวไทยซึ่งถูกพม่ากวาดต้อนเอาไป ได้นำเอาศิลปของไทยไปเผยแพร่ปลูกฝังขึ้นไว้ในประเทศพม่านั้น ประชาชนชาวไทยภายในประเทศ นับแต่องค์พระประมุขของชาติลงมา จนถึงประชาราษฎร ต่างก็ได้ร่วมแรงร่วมใจกันก่อกู้ทำนุบำรุงศิลปของไทยอยู่ตลอดมา แม้จะมีเหตุการณ์ผันผวนเกิดขึ้นตามระยะกาลเวลา แต่บรรดาท่านบรรพบุรุษของเราก็ยังคงยึดหลักการก่อกู้ทำนุบำรุงศิลปของชาติไว้ เพื่อให้เป็นสมบัติอันควรแก่การเป็นมรดกตกทอดมาถึงเราในบัดนี้

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ลักษณะเริ่มต้นของกรุงรัตนโกสินทร์

เราย่อมจะเข้าใจกันดีแล้วว่า การเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์นั้น เป็นการเริ่มต้นเมื่อภายหลังมหาวาตภัยแห่งการสูญเสียกรุงศรีอยุธยาราชธานีของประเทศไทยไปไม่สู้กี่ปีนัก ในการสูญเสียกรุงศรีอยุธยานั้น เราต้องสูญเสียทั้งพลเมือง สูญเสียทั้งทรัพย์สมบัติ สูญเสียทั้งศิลปและวัฒนธรรมอันเป็นสัญญลักษณ์และรากฐานของประเทศ และสูญเสียทั้งนาฏศิลปและดุริยางคศิลปของชาติ เพราะศิลปินต้องหลบลี้หนีภัยกระจัดพลัดพรายไปบ้าง ถูกข้าศึกกวาดต้อนไปเสียในครั้งนั้นบ้าง ทั้งข้าศึกก็พยายามส่งกำลังเข้ามารังควานอยู่เนือง ๆ จนเกือบจะตั้งตัวไม่ติด สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงพระอุตสาหะขับไล่อริราชศัตรูออกไปจากพระราชอาณาเขตหลายครั้งหลายคราว และในขณะเดียวกันก็ทรงรวบรวมศิลปินที่เหลืออยู่ภายในประเทศ และทรงพยายามก่อกู้ความเจริญด้านอื่น ๆ อยู่โดยประการต่าง ๆ ดังที่ท่านผู้อ่านได้อ่านทราบมาแล้วในตอนต้นของหนังสือเล่มนี้ เกือบตลอดสมัยกรุงธนบุรี บรรพบุรุษของเราต้องมีภาระกังวลในการทำสงครามกับพม่าที่พยายามเข้ามารังควานเกือบทุกปี เป็นเหตุให้ต้องพะวงต่อภัยสงครามอยู่ตลอดรัชสมัย ในระยะกาลสั้นเช่นนั้น จึงไม่เป็นเวลาเพียง

พอที่จะทำการก่อกู้ศิลปและวัฒนธรรมที่ถูกย่ำยีไปให้คืนสภาพคงดีอย่างเดิมได้ ซ้ำเมื่อปลายรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้น ยังเกิดจลาจลภายในขึ้นอีก แม้ในขณะที่เราอ่านพบในจดหมายเหตุและพระราชพงศาวดารในบัดนี้ จะมีบางท่านพากันรู้สึกแต่เพียงว่าไม่สู้เป็นการรุนแรงเพียงไรนักก็ตาม แต่การจลาจลในครั้งนั้นก็เป็นเหตุถึงกับต้องเปลี่ยนพระราชวงศ์ เปลี่ยนพระมหากษัตริย์ผู้เป็นองค์พระประมุขของชาติ ยิ่งมานึกถึงว่าในระยะนั้นเป็นเวลาที่เรากำลังพยายามสร้างชาติกันอยู่ด้วยแล้ว เหตุการณ์เช่นนี้ก็ออกจะเป็นการร้ายแรงอยู่ เข้าใจว่า ข้าราชการและประชาชนในเวลานั้นคงจะแตกแยกกันออกอย่างน้อยก็เป็น ๔ พวก คือพวกที่เคยมีอำนาจวาสนาอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พวก ๑ พวกที่เคยเคารพในพระปรีชาสามารถและจงรักภักดีในพระองค์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พวก ๑ พวกที่สมคบเข้าเป็นกำลังของพระยาสรรค์ ที่เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีออกทรงผนวชพวก ๑ และอีกพวก ๑ ก็คือพวกที่เลื่อมใสในพระปรีชาสามารถของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ การแตกพวกแยกพ้องกันเช่นนี้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง ที่ต่างพวกต่างฝ่ายย่อมคิดหาทางประหัตประหารกันให้ล่มจมหมดกำลังลงไปไม่ฝ่ายใดก็ฝ่ายหนึ่ง จึงไม่ต้องสงสัยว่าลักษณาการเช่นนั้น เป็นต้นเหตุสำคัญที่กระทบกระเทือนถึงสมรรถภาพในการก่อสร้างความเจริญของประเทศ และเป็นอุปสรรคต่อการก่อกู้ศิลปวัฒนธรรมของชาติ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ในที่นี้เห็นควรกล่าวถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้ทราบไว้ด้วย เพราะพระองค์ทรงเป็นพระประมุขของชาติ ซึ่งเป็นผู้นำในการก่อกู้ศิลปวิทยาการและสร้างประเทศชาติในสมัยนั้น แต่โดยเหตุที่พระราชประวัติของพระองค์ย่อมเป็นที่ทราบกันได้จากหนังสือต่าง ๆ โดยมากแล้ว จึงขอกล่าวถึงแต่โดยย่อ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระนามเดิมว่า ทองด้วง สมภพในตระกูลขุนนางเก่าในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อ ณ วันพุธ แรม ๕ ค่ำเดือน ๔ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๒๗๙ เป็นปีที่ ๕ ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ชนก มีนามว่า พระอักษรสมบูรณ์ (ทองดี) และชนนี มีนามว่า หยก การศึกษาในสมัยนั้น ก็น่าจะเป็นการศึกษาในวัดตามแบบโบราณ แต่ตามประวัติที่ปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ดูเหมือนสกุลของพระองค์ท่านจะรู้จักมักคุ้นอยู่กับเจ้านายครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่นกล่าวว่า เมื่อโสกันต์สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ท่านผู้ใหญ่ได้ทูลนิมนต์เจ้าฟ้ากรมขุนสุเรนทรพิทักษ์มาในพิธีด้วย ครั้นเจริญวัยขึ้นก็ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าอุทุมพร[๑] เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ และภาย

---

(๑) ดู-พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๘ น. ๓๑๓ และเทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพ ฯ ฉบับพิมพ์ ของกรมวิชาการ พ.ศ. ๒๔๗๕ น. ๗

หลังทรงสละราชสมบัติแล้ว ก็ได้รับราชการทางมหาดไทยต่อมา ในรัชกาลสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ แต่บางท่านเล่ากันมาว่า ได้ถวายตัวอยู่ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ) และเมื่อชนมายุครบ ๒๑ พรรษา ก็ได้ผนวชอยู่ ณ วัดมหาทะลาย ๑ พรรษา ภายหลังลาผนวชแล้ว จึงได้เข้ารับราชการต่อมา และได้เป็นหลวงยกกระบัตร ไปประจำอยู่ราชบุรี เมื่อชนมายุได้ ๒๕ พรรษา และได้หญิงชื่อนาค เป็นชาวบางช้าง ตำบลอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม เป็นภรรยา ซึ่งภายหลังต่อมาได้สถาปนาเป็นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ครั้นเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว หลวงยกกระบัตรก็ได้พยายามหลบหลีกหนียุทธภัยอยู่แถวจังหวัดสมุทรสงคราม ภายหลังด้วยอาศัยคำชักจูงของน้องชาย (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งเวลานั้นรับราชการอยู่ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี) หลวงยกกระบัตรก็ได้เข้ามารับราชการอยู่ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ด้วยปรีชาสามารถอันยอดยิ่ง หลวงยกกระบัตรได้เลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นโดยลำดับ จากหลวง เป็นพระ พระยา เจ้าพระยา และสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกพิลึกมหึมา ทุกนคราระอาเดช นเรศวรราชสุริยวงศ์ องค์บาทมุลิกากร บวรรัตนปรินายก เป็นที่สุดในรัชกาลนั้น และได้เสด็จปราบดาภิเษกเป็นปฐมบรมกษัตริย์แห่งราชจักรีวงศ์ ดำรงราชสมบัติในกรุงเทพพระมหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยาราชธานี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ เวลานั้น มีพระชนมายุได้ ๔๖ พระพรรษา อยู่ในราชสมบัติได้ ๒๘ ปี และสวรรคต เมื่อ

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ ตรงกับวันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ สิริพระชนมายุได้ ๗๓ พระพรรษา

ถ้าว่าในทางรัฐประศาสโนบาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ต้องทรงพระปรีชาสามารถอย่างยอดเยี่ยมพระองค์หนึ่ง เพราะเมื่อเริ่มรัชสมัยของพระองค์ พม่าก็ยังเป็นข้าศึกที่เข้ามารุกรานประเทศอยู่อีกหลายครั้ง ต้องกรีธาทัพไปทำสงครามหลายครั้งหลายหน ส่วนการภายในเล่า พวกข้าราชการและพลเมือง ก็น่าจะแบ่งกันอย่างน้อยเป็น ๔ พวกดังกล่าวมาแล้ว

ถ้าว่าในทางศิลปและวรรณคดี สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงปรีชาสามารถพระองค์หนึ่ง เพราะปรากฏว่ามีวรรณคดีเรื่องใหญ่ ๆ เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๑ หลายเรื่อง และวรรณคดีหลายเรื่องเหล่านั้น กล่าวกันว่า เรื่องที่เรียกว่า พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ มีความหมายเป็น ๒ นัย นัยหนึ่งคือ เรื่องที่ "โปรดให้ขอแรงพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เป็นกวีสันทัดทางบทกลอนช่วยกันแต่งถวาย ทรงตรวจแก้ไข แล้วตราเป็นบทพระราชนิพนธ์ไว้ เป็นต้นฉบับสำหรับพระนคร" อีกนัยหนึ่ง คือ เรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นด้วยพระองค์เอง เพราะเหตุนี้ วรรณคดีที่เรียกว่า พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑ จึงอาจแยกออกได้ในทางปฏิบัติเป็น ๒ ประเภท คือ ๑. บทประพันธ์ ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์โดยเฉพาะ และ ๒. บทประพันธ์ ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะทรงเป็นพระประมุขของกวี

โดยมีพระราชโองการหรือทรงขอแรงให้แต่งขึ้น แล้วทรงตรวจแก้ไขรับรองเป็นพระราชนิพนธ์

๑. บทประพันธ์ที่เป็นพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยแท้จริงนั้น ปรากฏโดยหลักฐานแต่เรื่องเดียว คือ พระราชนิพนธ์กลอนเพลงยาวนิราศ เรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง หรือเรียกโดยย่อว่า "นิราศท่าดินแดง"

นอกนั้น ก็กล่าวกันว่า ได้ทรงพระราชนิพนธ์โคลงจารึกศิลาติดไว้ที่ฝาผนังหลังพระโลกนาถ ในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน อีก ๒ บท และมีพระราชปุจฉาเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอีกหลายเรื่อง

๒. บทประพันธ์ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะทรงเป็นพระประมุขของกวีและมีพระราชโองการหรือทรงขอแรงบรรดากวีให้ช่วยกันแต่งขึ้นนั้น เท่าที่ปรากฏ มีบทละคอนเรื่องใหญ่ๆ ๔ เรื่อง คือ:– ๑. อุณรุท ๒. รามเกียรติ์ ๓. อิเหนา และ ๔. ดาหลัง (หรืออิเหนาใหญ่)

ทั้ง ๔ เรื่องนี้ล้วนเป็นวรรณคดีแห่งนาฏศิลปทั้งสิ้น และโดยเฉพาะ เรื่องอุณรุทเป็นสั้นกว่าเรื่องอื่น คือ มีอยู่ ๑๘ เล่มสมุดไทย หรือราว ๕๖๒ หน้ากระดาษพิมพ์ ปรากฏว่าตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ทั้งประชาชนและเจ้านายขุนนางต่างต้องขะมักเขม้นพยายามช่วยกัน ก่อกู้ความเจริญของชาติขึ้นเป็นการใหญ่อีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้เทียมทันกับความเจริญที่ตนเคยเห็นและเคยมีมาแล้วในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

จุฬาโลก ได้ทรงพยายามรื้อฟื้นขนบธรรมเนียมและแบบแผนทั้งหลาย ตลอดจนตัวบทกฎหมายก็ทรงพยายามให้สืบเสาะชำระร้อยกรองขึ้นไว้ ศิลปและวัฒนธรรมต่าง ๆ ก็ทรงพยายามรื้อฟื้นเป็นการใหญ่ เรื่องวรรณคดีสำคัญหลายเรื่อง ซึ่งเป็นกลอนบทละคอนที่เคยมีอยู่เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่มากระจัดพลัดพรายสูญหายไปเสีย ก็ได้ทรงขอแรงอำมาตย์ราชกวีให้ช่วยกันแต่งขึ้นไว้เป็นแบบแผนสำหรับบ้านเมืองและที่ตราขึ้นเป็นพระราชนิพนธ์ก็มีหลายเรื่อง แม้กระนั้นก็ตาม การที่จะก่อความเจริญซึ่งได้สร้างกันมาตั้งหลายร้อยปี แต่ได้ถูกย่ำยีสูญเสียไป ให้คืนมาได้ในชั่วระยะเวลาอันเล็กน้อยนั้นย่อมเป็นของที่เป็นไปไม่ได้ ทั้งนี้จะเห็นได้จากข้อความและหลักฐานในเรื่องวรรณคดีนั่นเองเป็นข้อพิสูจน์ยืนยัน เช่นที่กล่าวไว้ในพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องอิเหนา ในรัชกาลที่ ๒ ตอนพรรณนาถึงกระบวนแห่พระศพพระอัยยิกา แห่งเมืองหมันหยา ทรงพระราชนิพนธ์เป็นคำพูดของพวกพลเมืองที่เบียดเสียดกันมาดูกระบวนแห่ว่า

"*บ้างพูดถึงครั้งการบ้านเมืองดี ยังสนุกกว่านี้มากมาย*"(๑)

---

(๑) ทั้งยังนำไปทรงไว้ในพระราชนิพนธ์ เรื่องสังข์ทอง (ฉบับพิมพ์ของราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๗๒)

"*พ่อนี้แต่ครั้งยังไม่ชรา อันติคลี่ขม้านขยัน*
เมื่อครั้งบ้านเมืองดีดีพนั้น ก็ออกชื่อลือกันว่าตัวดี" (น. ๒๑๔)

"*ทำรู้จักชักเรื่องชักราว แต่ก่อนข้าก็ชาวกรุงศรี*
เป็นวิเศษบุราณบ้านเมืองดี แต่ครั้งนี้ยากจนพ้นประมาณ" (น. ๒๔๘)

บทกลอนนี้ ส่องความว่า แม้มาถึงรัชกาลที่ ๒ แล้ว ความเจริญต่าง ๆ ที่ก่อสร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๒ แล้ว ก็ยังหย่อนกว่าที่เคยมีอยู่ในกรุงศรีอยุธยาตอนปลายอย่าง "มากมาย" และเข้าใจว่าคำพูดเช่นนี้คงจะเป็นถ้อยคำที่พูดกันอยู่เสมอในหมู่ผู้ใหญ่คนสูงอายุ ที่เคยเห็นความเจริญมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คงเคยทรงสดับมาแล้วจนเจนพระโสต ครั้นทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องอิเหนาตอนนั้น จึงทรงให้ผู้นบรรจุข้อความเช่นนี้ลงไปด้วยเพราะเรื่องความเจริญของกรุงศรีอยุธยายังเป็นเรื่องที่อยู่ในความทรงจำของกวีสมัยนั้น

นี่เป็นลักษณะเริ่มต้นของกรุงรัตนโกสินทร์

สมัยรัชกาลที่ ๑

เมื่อเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะเป็นเช่นนี้แล้ว ศิลปทางโขนละคอนฟ้อนรำของไทย ซึ่งเสื่อมทรามมาด้วยเหตุเสียกรุงศรีอยุธยา และมากลับฟื้นตัวขึ้นได้ในสมัยกรุงธนบุรีนั้นจะเป็นเช่นไร ด้วยเหตุนี้ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ จึงต้องรื้อฟื้นกันอีก ด้วยเมื่อว่างการศึกสงครามและบ้านเมืองพอมีความสงบภายในขึ้นแล้ว ประชาชนก็กลับมาตั้งหลักฐานรวมกันอยู่เป็นปึกแผ่น บรรดาศิลปินทั้งหลายที่หลบลี้หนีภัยไปในที่ต่างๆก็กลับมาปรากฏตัวขึ้น ท่านที่มีกำลัง

ทรัพย์และมีความสามารถของตนเอง ก็ตั้งคณะตั้งโรงของตนเองขึ้น และบางพวกก็เข้าอยู่ในความอุปถัมภ์ค้ำชูของท่านผู้ทรงอำนาจมีวาสนาบารมี ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงพยายามก่อกู้ความเจริญด้วยประการทั้งปวง โดยมีพระราชประสงค์จะให้กรุงเทพพระมหานครรุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองดีแต่ก่อน ในด้านศิลปและวัฒนธรรมของชาติ เป็นต้นว่า โขนและละคอนของหลวง ก็ได้โปรดให้หัดขึ้นทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้า เว้นแต่ละคอนผู้หญิงซึ่งเป็นของต้องห้ามมิให้เอกชนมีไว้ตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ละคอนผู้หญิงจึงมีแต่ในพระราชวังหลวงแห่งเดียว ส่วนละคอนที่ฝึกหัดกันขึ้นข้างนอกในสมัยนั้น ก็มีแต่ละคอนผู้ชาย สังเกตตามความที่ปรากฏในพระราชกำหนดเรื่องเครื่องแต่งตัวละคอน (พระราชกำหนดใหม่บทที่ ๒๕)[๑] ซึ่งประกาศเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีขาล ฉศก จุลศักราช ๑๑๕๖ (พ.ศ. ๒๓๓๗) เข้าใจว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ ก็น่าจะมีละคอนมากโรงด้วยกัน แต่ที่ปรากฏชื่อเท่าที่สืบทราบได้ต่อมาในสมัยนี้ เฉพาะบางราย จึงขอนำมากล่าวเท่าที่ทราบ ดังต่อไปนี้ :—

๑. ละคอนของนายบุญยัง (เล่นละคอนนอก)

๒. ละคอนของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ (เล่นละคอนใน)

---

(๑) ดู — ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ พิมพ์ตามฉบับตรา ๓ ดวง ของมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง เล่ม ๓ น. ๓๘๘

๓. ละคอนผู้หญิงในราชสำนัก (เล่นละคอนใน)

๔. ละคอนไทยในราชสำนักเขมร (ครั้งแรกเล่นเป็นละคอนนอก ภายหลังเล่นทั้งละคอนนอกและละคอนใน)

๑. ละคอนของนายบุญยัง

(๑) นายบุญยัง นายโรง

นายบุญยัง ผู้นี้จะมีสกุลสืบเนื่องมาอย่างไร และเป็นศิษย์ของท่านผู้ใดมาก่อน หาทราบไม่ แต่ปรากฏว่า ครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น นายบุญยังเป็นนายโรงละคอนนอก และเมื่อท่านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน ต้นสกุล รัตนกุล) ที่สมุหนายกในรัชกาลที่ ๒ ครั้งท่านยังเป็นเจ้าพระยาพระคลังในรัชกาลที่ ๑ ไปสร้างศาลาขึ้นที่บริเวณพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี แล้วท่านได้จัดให้มีงานฉลองศาลาพร้อมกับงานเทศกาลนมัสการพระพุทธบาท ครั้นต่อมาเมื่อวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีเถาะ นพศกตรงกับวันเสาร์ที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๐ ท่านได้หาละคอนของนายบุญยังไปเล่นฉลองศาลา ละคอนที่เล่นในวันนั้นเป็นละคอนนอก เล่นเรื่อง "สุวรรณหงส์" ท่านสุนทรภู่ มหากวีเอก ซึ่งเวลานั้นมีอายุราว ๒๑ ปี และได้โดยเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ ไปนมัสการพระพุทธบาทในปีนั้น ก็ได้ไปดูละคอนของนายบุญยังด้วย จึงกล่าวถึงไว้ใน "*นิราศพระบาท*" ว่า

"พอแรมค่ำวันนั้นท่านพระคลัง หาบุญยังไปฉลองศาลาไลย
มีละคอนผู้คนอลหม่าน กรับประสานสวบสวบส่งเสียงใส
สุวรรณหงส์ทรงว่าวแต่เช้าไป พี่เลี้ยงใส่หอกยนตร์ไว้บนแกล
ตะวันบ่ายเข้าห้องก็ต้องหอก ชาวบ้านนอกตกใจร้องไห้แซ่
บ้างฮาครื้นยืนยัดอยู่อัดแอ บ้างจอแจสุรเสียงที่เถียงกัน"

เล่ากันมาว่า นายบุญยังเล่นละคอนต่อมาจนสร้างวัดได้วัดหนึ่ง เรียกชื่อว่า วัดละคอนทำ อยู่ข้างหลังบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี มีคำเล่ากันไว้ว่า นายบุญยังนั้นเป็นคนมีโรคประจำตัว เวลาเล่นละคอน ถึงบทของตนเมื่อจะลุกขึ้นรำ มักต้องยืนยึดเสาโรง เพื่อพักเสียหน่อยหนึ่งก่อนแล้วจึงรำ พวกละคอนที่นับถือฝีมือนายบุญยัง เลยจำเอามาเป็นท่าละคอน พากันยึดเสาโรงอย่างนายบุญยังอยู่ตลอดสมัยหนึ่ง

(๒) นายบุญมี นาง

คณะละคอนของนายบุญยัง มีตัวละคอนที่ปรากฏชื่อเสียงว่าเป็นครูนางละคอนนอกอีกคนหนึ่ง คือ นายบุญมี ซึ่งเป็นพี่ชายหรือน้องชายของนายบุญยัง นายบุญมีผู้นี้บางทีจะเป็นคนเดียวกับ ครูมี นักเสภา ที่ท่านสุนทรภู่กล่าวถึงไว้ว่า

"ท่านตามีช่างประทัดถนัดรบ
ทำทำนองพองคอเสียงอ้อแอ้
พวกคนแก่ชอบหูว่ารู้จบ"

เป็นที่ว่า ครูมีถนัดขับเสภาตอนพลายแก้ว ไปตีเมืองเชียงทอง หรือขุนแผนไปตีเมืองเชียงใหม่ นอกจากถนัดขับเสภาในตอนดังกล่าวแล้ว ยังมีความรู้ในทางเป็นช่างทำประทัดดีมีชื่อเสียงอีกด้วย ในคำไหว้ครูเสภาก็กล่าวถึงไว้ว่า

"ไหว้ครูมีช่างประทัดถัดลงมา"

เข้าใจว่า นายบุญมีผู้นี้ มีลูกสาวถวายตัวเป็นละคอนหลวงรุ่นแรกในรัชกาลที่ ๑ คนหนึ่ง คือ คุณมรกต พระลักษณ์ ดังจะกล่าวต่อไป

นายบุญยังและนายบุญมี สองคนพี่น้องนี้ นับว่าเป็นปฐมาจารย์ผู้ฝึกหัดละคอนนอกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่เล่นกันในชั้นหลังต่อมา เจ้ากรับซึ่งเป็นนายโรงละคอนนอกมีชื่อเสียงโด่งดังในรัชกาลที่ ๓ ก็ว่าเป็นศิษย์รับช่วงคณะละคอนมาจากครูบุญยัง ที่กล่าวถึงนี้

๒. ละคอน ของ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์

เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์ มีพระนามเดิมว่า ตัน ประสูติเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๐๒ เป็นพระโอรสของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ สมเด็จพระพี่นางพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และเจ้าขรัวเงิน เป็นพระบิดา เป็นต้นสกุลเทพหัสดิน ปรากฏว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ทรงหัดละคอนอิเหนา แต่จะทรงถนัดแสดงบท

เป็นละคอนตัวใด หาทราบไม่ ภายหลังได้ทรงตั้งคณะละคอนผู้ชายขึ้นโรงหนึ่ง แสดงเป็นละคอนใน มีตัวละคอนที่มีชื่อเสียงโด่งดังและเป็นปฐมาจารย์คนสำคัญของละคอนในในกาลต่อมา ๒ คน คือ นายทองอยู่ เป็นตัวอิเหนา และนายรุ่งเป็นตัวนางเอก ครั้นต่อมาเมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์สิ้นพระชนม์แล้ว (เมื่อวันจันทร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๔๘) เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้เป็นพระอนุชา ทรงรับมรดกเป็นเจ้าของคณะละคอนโรงนี้สืบมา

(๑) เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี

เจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระนามเดิมว่าจุ้ย ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓ สิ้นพระชนม์ เมื่อวันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีมะเมีย ตรงกับวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๕ เป็นต้นสกุล มนตรีกุล

เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีพระองค์นี้ ปรากฏว่าทรงพระปรีชาสามารถในพระราชกิจหลายอย่างหลายประการ ทรงรอบรู้ในศิลปวิทยาการนานาชนิด และทรงชำนาญการละคอนเป็นอย่างดี จนถึงสามารถทรงคิดประดิษฐ์แบบแผนท่าฟ้อนรำได้เป็นอย่างงดงาม อย่างที่เรียกว่า Choreographer แบบอย่างละคอนไทยที่รำกันมาตลอดกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เป็นการรำตามแบบแผนของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีโดยมาก เล่ากันว่า

ครั้งรัชกาลที่ ๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเสร็จแล้ว ทรงส่งฉบับประทานให้เจ้าฟ้า กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ไปลองซ้อมกระบวนรำอีกชั้นหนึ่ง เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีให้เอาพระฉายบานใหญ่มาตั้งแล้วทรงรำทำบททอดพระเนตรเงาในพระฉาย ทรงปรึกษากับนายทองอยู่ อิเหนา และนายรุ่ง ช่วยกันแก้ไขกระบวนรำไปจนเห็นงาม จึงเอาเป็นยุติ ถ้าขัดข้อง บางทีถึงกับกราบทูลขอให้ทรงแก้บทก็มี เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงคิดจัดกระบวนรำเป็นยุติอย่างใด ก็ทรงซ้อมให้นายทองอยู่และนายรุ่ง ไปหัดละคอนหลวงที่โรงละคอนริมต้นสน (อยู่หน้าประตูพรหมศรีสวัสดิ์ ตรงที่สร้างเป็นหอธรรมสังเวชในรัชกาลที่ ๔) แล้วพวกละคอนก็ไปซ้อมถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทอดพระเนตร ถ้ายังไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย ก็โปรดพระราชทานกระแสพระราชดำริให้แก้ไขกระบวนรำอีกชั้นหนึ่งแล้วยุติถือเป็นแบบแผนสืบต่อมา

(๒) นายทองอยู่ อิเหนา และ (๓) นายรุ่ง นาง

นายทองอยู่ อิเหนา นอกจากชำนาญในการละคอนในแล้ว ยังเป็นผู้ชำนาญในทางแต่งกลอนเป็นอย่างสำคัญ และเป็นนักขับเสภาชั้นดีอีกด้วย ดังปรากฏในคำไหว้ครูเสภากล่าวถึงไว้ว่า

"ตาทองอยู่ ครูละคอน กลอนสำคัญ"

ท่านสุนทรภู่ก็กล่าวถึงนายทองอยู่ ดูเป็นทำนองว่า ถนัดขับเสภาตอนนางลาวทองหรือตอนนางสร้อยฟ้า น่าฟังดีมากด้วยกล่าวว่า

"นายทองอยู่รู้ว่าภาษาลาว
เสียงส่งกราวเชิดเพลงโหน่งเหน่งไป"

นายทองอยู่และนายรุ่ง นับว่าเป็นปฐมาจารย์ของละคอนใน คู่กันมาตลอดรัชกาลที่ ๒ จนถึงรัชกาลที่ ๓ กล่าวคือ นายทองอยู่เป็นครูยืนเครื่อง และนายรุ่งเป็นครูนาง เล่ากันว่า เมื่อรัชกาลที่ ๓ นั้น นายทองอยู่และนายรุ่ง เป็นครูฝึกหัดละคอนใน ของคณะต่าง ๆ ที่ตั้งกันขึ้นในรัชกาลนั้นเกือบทุกโรง ได้บำเหน็จจากเจ้าของคณะจนสามารถสร้างบ้านและปลูกเรือนฝากระดานอยู่ได้ใหญ่โตทั้งสองคน

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในตำนานเสภาว่า "ครูทองอยู่ เดิมเป็นละคอนตัวอิเหนาของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ เมื่อตอนต้นรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นครูละคอนหลวง และต่อมาได้เป็นครูหัดละคอนในแทบทั้งบ้านทั้งเมือง มาตายเมื่อในรัชกาลที่ ๓" และทรงเล่าไว้ในตำนานเรื่องละคอนอิเหนาว่า "เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ครูทองอยู่ ครูรุ่ง ครูบุญยัง ครูบุญมี ทั้ง ๕ คนนี้ นับว่าเป็น

ครูละคอน (ไทย) สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่เล่นกันต่อมาทั้งบ้านทั้งเมือง "[๑]

๓. ละคอนผู้หญิงในราชสำนัก

ละคอนผู้หญิงครั้งรัชกาลที่ ๑ มีได้แต่ในราชสำนักตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า เพราะประการหนึ่ง "แต่ก่อนมามีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นหัดละคอนผู้หญิง ด้วยละคอนผู้หญิงเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระราชดำริให้หัดนางในขึ้นสำหรับเล่นในการพระราชพิธีในพระราชนิเวศน์ เสมออย่างเป็นเครื่องราชูปโภคอันหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นมิควรจะทำเทียม" และอีกประการหนึ่ง เข้าใจว่าเนื่องจากแต่เดิมมา มีประเพณีที่เจ้านายขุนนางและผู้ลากมากดีนิยมนำลูกสาวหลานสาวไปถวายตัวไว้แต่เยาว์วัย เพื่อรับใช้ราชการฝ่ายในในราชสำนัก ดังกล่าวไว้ในเพลงยาวท้ายพระราชนิพนธ์บทละคอน *เรื่องไกรทอง* ว่า

"เหล่าขุนนางต่างถวายบุตรี ที่มีแต่บุตรชายถวายหลาน
ปะที่เป็นหมันบุตรกันดาร คิดอ่านไกล่เกลี่ยน้องเมียมา
ทั้งจีนแขกลาวพวนญวนทวาย ต่างถวายลูกเต้าเอาหน้า
เขมรมอญชาวชุมพรไชยา ทุกภาษามาพึ่งพระบารมี"

---

(๑) เก็บความเรียบเรียงจากพระนิพนธ์ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา, ตำนานเสภา ฯลฯ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นอกจากเพื่อพึ่งพระบารมีแล้ว ยังเพื่อที่จะให้ลูกหลานได้ศึกษาชีวิตในสังคมชั้นสูง และได้รับการฝึกหัดมรรยาทแบบผู้ดีด้วย เพราะในสมัยนั้น ไม่มีสถานศึกษาแห่งใดจะดีเท่าเทียมในราชสำนัก เมื่อมีผู้นำลูกหลานมาถวายตัวกันมากหน้าหลายตาเช่นนี้ พระมหากษัตริย์ก็ทรงมอบพระราชภาระให้ผู้หลักผู้ใหญ่ฝ่ายในควบคุมฝึกหัดใช้สอยทำราชการให้เหมาะแก่หน้าที่และความสามารถ เป็นการฝึกหัดมรรยาทและให้การศึกษาไปด้วยในตัว พวกที่มีอุปนิสัยในทางใด ผู้หลักผู้ใหญ่ก็ให้ฝึกหัดไปในทางนั้น พวกที่มีอุปนิสัยในศิลปทางละคอนและดนตรี ก็ได้รับฝึกหัดไปตามอุปนิสัย ซึ่งเป็นทางบำรุงศิลปด้านนั้นให้เกิดมีขึ้นและเจริญก้าวหน้าสืบมา ราชสำนักในสมัยนั้น ๆ จึงเป็นทั้งที่พำนักอาศัยและเป็นทั้งสถานที่ให้การศึกษา ตั้งแต่ชั้นต่ำถึงชั้นสูง ตามอุปนิสัยสามารถของผู้เข้าไปอยู่สำนักอาศัย และเป็นทั้งสถานที่ปลูกฝังและทะนุบำรุงศิลปวิทยาการตลอดไปด้วย การใดที่จำเป็นต้องใช้ความประณีตงดงาม ก็ต้องจัดหาเลือกเฟ้นผู้ปฏิบัติให้เหมาะสมแก่การนั้น ซ้ำมีเวลาและมีตัวคนให้เลือกเฟ้นได้ด้วย การนั้นก็ย่อมประณีตงดงาม ด้วยเหตุนี้ ศิลปทางนาฏศิลปในราชสำนัก จึงเป็นของประณีตงดงามกว่าศิลปที่เป็นอยู่ในภายนอก ละคอนผู้หญิงในราชสำนักจึงประณีตงดงามทั้งในเชิงศิลปและนาฏศิลปื่น ดังจะเห็นได้จากพระนิพนธ์ของกรมหมื่นศรีสุเรนทร์ ซึ่งทรงชมเชยไว้เป็นคำโคลงว่า

๏ ละคอนจอมจักรพรรดิเจ้า ธรณินทร์
ล้วนเหล่าเยาวยุพิน ผ่องหน้า
โฉมตรูคู่นางอินทร์ อรรคราช
ใครพิศจิตเจียนบ้า บ่นเพ้อละเมอฝัน ฯ[๑]

ราชสำนักจึงเป็นที่รวมของศิลปที่ประณีตและนักนาฏศิลปผู้งดงามตลอดมา ศิลปินผู้มีตัวอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เท่าที่สามารถทราบกันได้ในบัดนี้ ก็ คือ:—

นาฏศิลปินรุ่นใหญ่

(๑) บุญนาก สีดา

บุญนาก สีดา นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าไว้ว่า "เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในพระบรมมหาราชวัง โปรดพระราชทานเบี้ยหวัดถึงปีละ ๑๐ ชั่ง ทั้งเป็นเจ้าจอมตัวเปล่าไม่มีพระองค์เจ้า และชาติตระกูลก็หาทราบไม่ ทราบ (แต่) ว่า บิดาเป็นจีน มารดาเป็นญวน (บิดามารดา) หาได้เป็นข้าราชการตำแหน่งใดไม่ แต่จะดีอย่างไรจึงเล่าจึงลือจึงโปรดปรานหนักหนาก็ไม่ทราบเลย ได้เห็นเมื่อชราแล้ว เอาเป็นแน่ไม่ได้" เข้าใจว่า บุญนาก สีดา คงจะมีอายุยืนยาวอยู่มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ หรือรัชกาลที่ ๔

---

(๑) จาก — โคลงเรื่องงานถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกนารถ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๙ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ ทรงนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒

(๒) ภู่สีดา

ภู่ สีดา มีมารดาชื่อเอี่ยง เป็นนายวิเศษ เมื่อรัชกาลที่ ๑ ได้โปรดพระราชทานทั้งลูกสาวและแม่แด่สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทั้งสองแม่ลูกจึงมาอยู่ ณ พระราชวังบวร ฯ เอี่ยงมารดาได้มาเป็นนายวิเศษปากบาตร ในพระราชวังบวร และภู่เป็นเจ้าจอม "เป็นหญิงเลื่องชื่อลือชา ว่างามมากในครั้งกระโน้น"(๑) แต่ยังมิทันที่เจ้าจอมภู่ สีดา จะปรากฏชื่อเสียงอย่างไร ก็พอมาเกิดเรื่องขึ้นในวังหน้า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ ตามปรากฏในพระราชพงศาวดาร ว่า สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระราชดำริว่า พระสงฆ์รับบิณฑบาตตามบ้านราษฎร ไม่ต้องคอยท่ารออยู่ช้า ได้รับโดยเร็ว แล้วกลับไปวัดแต่เวลาเช้า ๆ แต่ในวังเจ้าและบ้านผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ ๆ พระสงฆ์ต้องไปคอยท่าอยู่ช้า ได้รับต่อเวลาสาย ข้อนี้เป็นความลำบากแก่พระสงฆ์ยิ่งนัก ทำบุญแล้วกลับจะได้บาปเล่า ดูไม่สมควร จึงโปรดให้ตั้งพระราชกำหนดใหม่ว่า ในพระราชวังบวร ฯ ให้เจ้าพนักงานเตรียมข้าวทรงบาตรมาตั้งที่ และให้สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์มารับให้พร้อมทันเวลาจะเสด็จทรงบาตร ณ เวลาเช้าโมงหนึ่งเป็นนิตย์ไป ด้วยเหตุนี้ประตูดินพระราชวังบวร ฯ จึงต้องเปิดแต่ก่อนเวลาย่ำรุ่ง พวกวิเศษปากบาตรได้ขนข้าวทรงบาตรเข้าไปตั้งเป็นธรรมเนียมมา จึงมีอ้ายบัณฑิต ๒ คนมาแต่เมืองนครนายก อวดตัวว่ามีความรู้

---

(๑) พระราชหัตถเลขา ร. ๕ รวมครั้งที่ ๕ น. ๙๐

ล่องหนหายตัวได้ มาสำนักอาศัยอยู่กับเอี้ยงนายวิเศษปากบาตรเป็นหลายวัน แล้วคบคิดกันกับขุนนางเป็นหลายนาย (มี) พระยาอภัยรณฤทธิ์ (๑) เป็นต้น กับเอี้ยง นายวิเศษปากบาตรในพระราชวังบวรฯ ครั้นถึงวันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ เวลาเช้า พวกหญิงวิเศษวังหน้า ขนกระบุงข้าวทรงบาตรเข้าไปทางประตูดิน วังหน้า เอี้ยงนายวิเศษปากบาตรเป็นต้นคิดแต่งอ้ายบัณฑิต ๒ คน นุ่งผ้าห่มผ้าอย่างผู้หญิง ถือดาบซ่อนไว้ในผ้าห่ม แล้วพาปลอมเข้าไปในพระราชวังบวรฯ ขึ้นไปแอบอยู่ ๒ ข้างพระทวารพระราชมนเทียรทางที่จะเสด็จลงทรงบาตร คอยจะทำร้ายสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ด้วยเดชะพระบารมีบุญญาภินิหาร วันนั้นหาเสด็จลงทรงบาตรทางพระทวารมุขนั้นไม่ เทพดาดลพระทัยให้ทรงพระราชดำริจะลงมาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังหลวง ก็เสด็จทางพระทวารข้างหน้า แล้วเสด็จมายังพระราชวังหลวงแต่เวลาเช้าก่อนทรงบาตร อ้ายบัณฑิตทั้งสองหาได้ช่องโอกาสที่จะทำร้ายไม่ พอนางพนักงานเฝ้าที่พบเข้าก็ตกใจ วิ่งร้องอื้ออึงลงมาว่า

---

(๑) พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ น. ๑๖-๑๗ "ตรัสเอาขุนกลางผู้มีความชอบ ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินไปงานพระราชสงครามต่อรบด้วยข้าศึกเป็นหลายครั้ง แล้วมีความสัตย์ซื่อมากเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์" และดูพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒ น. ๑๘๔-๕

ผู้ชาย ๒ คนถือดาบขึ้นมาอยู่ที่พระทวารบนที่ อ้ายบัณฑิตทั้งสองก็ไล่นางเผ้าที่ลงมา ขณะนั้นพอขุนหมื่นกรมวังคนหนึ่งคุมไพร่เข้าไปก่อถนนในพระราชวัง อ้ายกบฏบัณฑิตก็ไล่เอาดาบฟันขุนหมื่นผู้นั้นศีรษะขาดล้มลงตายอยู่กับที่ พวกเจ้าจอมข้างในและจ่าโขลนก็ตกใจร้องอื้ออึงวิ่งออกมาบอกข้าราชการข้างหน้า พวกข้าราชการข้างหน้าเป็นอันมากก็เข้าไปในพระราชวังไล่ล้อมจับอ้ายบัณฑิตทั้งสอง บ้างเอาไม้พลองและอิฐทุบตีขว้างปาเป็นอลหม่าน บ้างวิ่งมายังพระราชวังหลวง กราบทูลเหตุให้ทรงทราบ ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราชเสด็จประทับอยู่ในท้องพระโรง ครั้นได้ทรงทราบดังนั้น จึงดำรัสให้ข้าราชการทั้งปวงและตำรวจทั้งพระราชวังหลวงและพระราชวังหน้าเร่งขึ้นไปจับอ้ายกบฏ ช่วยกันทุบตีล้มลงจับได้มัดไว้ให้ชำระถาม อ้ายกบฏให้การซัดพวกเพื่อนที่ร่วมคิดกบฏด้วยกันเป็นอันมาก ถูกข้าราชการทั้งวังหลวงและวังหน้าเป็นหลายนาย (มี) พระยาอภัยรณฤทธิ์ เป็นต้น กับทั้งพวกผู้หญิงวิเศษปากบาตรวังหน้า ยังนอกนั้นทั้งนายไพร่อีกหลายคน มีพระราชบัณฑูรให้เฆี่ยนสอบกับอ้ายบัณฑิต รับเป็นสัตย์และเอี้ยงนายวิเศษปากบาตรให้การว่าหลงเชื่อฟังอ้ายบัณฑิตจนสาบานตัวให้ว่าจะขอพึ่งบุญ จะยอมยกบุตรหญิงให้เป็นภรรยา เมื่อสำเร็จการที่คิดไว้แล้ว (บุตรหญิง) จะได้เป็นมเหสี จึงให้ลงพระราชอาชญาตามโทษดำรัสให้ประหารชีวิตอ้ายบัณฑิตกบฏทั้งสองคนกับพวกเพื่อนชายหญิงทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้เจ้าจอมภู่ สีดา จึงต้องรับพระราชอาชญาโทษสิ้นชีวิตพร้อมกับเอี้ยงมารดา มิได้ปรากฏชื่อเสียงว่ามีศิษย์หาสืบต่อมา

(๓) ศรี สีดา

ศรี สีดา เป็นธิดาของท่านเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (บุญรอด ต้นสกุล บุณยรัตพันธุ์) เมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ศรี สีดา มีอายุ ๑๒ ปี นับว่าเป็นละคอนรุ่นเล็กหรือรุ่นจิ๋วในครั้งกรุงธนบุรีก็ว่าได้ ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ได้โปรด "พระราชทานไปตามคู่ตุนาหงันเดิม"(๑) คือ พระราชทานแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๒๘ "ได้ยินว่าโปรดปรานมาก" ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดา ในรัชกาลที่ ๒ มีพระธิดา ๒ องค์ คือ พระองค์เจ้าหญิงจักรจั่น และพระองค์เจ้าหญิงบุบผา แต่ทั้งสององค์สิ้นพระชนม์เสียก่อนเจ้าจอมมารดา เจ้าจอมมารดาศรีนั้น ภายหลังมาท่านคงจะสมบูรณ์อยู่มาก จึงเรียกกันว่า เจ้าคุณพี มีคำกลอนพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ทรงกล่าวถึงรูปพรรณสัณฐานของท่านเมื่อครั้งทรงเล่นเรือประพาสในสวนขวาว่า "จับได้เรือเจ้าคุณพี ท่านเป็นผู้ดีมาแต่แผ่นดินโน้น ท่านงามนักเจียวเมื่อสาว เดี๋ยวนี้อ้วนราวกะตะโพน" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ตรัสเล่าไว้ว่า "แต่เมื่อได้เห็นตัวนั้นเป็นผู้ใหญ่มีพระองค์เจ้าแล้วถึง ๒ องค์ รูปพรรณแปรปรวนอ้วนพี จึงได้เรียกชื่อนี้อยู่จนตาย"

---

(๑) ความภายใน " " เป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๔) อิ่ม อิเหนา

อิ่ม อิเหนา เป็นธิดาท่านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร (กุน ต้นสกุล รัตนกุล) สมุหนายกในรัชกาลที่ ๒ อิ่ม อิเหนา เป็นละคอนหลวงรุ่นใหญ่ และได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๑ เมื่อราว พ.ศ. ๒๓๓๓ มีพระธิดาองค์ ๑ ในหนังสือราชสกุลวงศ์ว่า คือ พระองค์เจ้าหญิงจักรจั่น แต่ในหนังสือลำดับสกุลเก่า ภาคที่ ๑ ว่า พระองค์เจ้าหญิงสุมาลี มาในรัชกาลที่ ๒ เจ้าจอมมารดาอิ่มได้เป็นท้าววรจันทร์

นาฏศิลปินหญิงที่กล่าวนามมานี้ เป็นละคอนหลวงมาแต่สมัยกรุงธนบุรี และได้มาเป็นละคอนรุ่นใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าถึง (๑) บุญนาก สีดา (๒) ภู่ สีดา และ (๓) ศรี สีดา ว่า "เล่าลือกันว่างามมากทั้งสามนาง"

นาฏศิลปินรุ่นกลาง

ต่อมาในรัชกาลที่ ๑ นั้น มีละคอนหญิงของหลวงรุ่นกลางอีกชุดหนึ่ง เท่าที่ทราบชื่อในบัดนี้ ก็คือ

(๕) ป้อม สีดา

ป้อม สีดา เป็นธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) สกุลอำมาตย์รามัญ ส่วนมารดาเป็นสกุลชาวสวน บางเขน ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ ป้อม สีดา ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาล

ที่ ๑ มีพระธิดาองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงเรไร ป้อม สีดา นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าถึงคำเล่าลือ "ว่างามมาก เมื่อได้เห็นเป็นผู้ใหญ่แล้ว"

(๖) เพ็ง พระราม

เพ็ง พระราม นี้ เป็นพระเอกสำรับเดียวกับ ป้อม สีดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าไว้ว่า "ดีแต่บทบาท แต่รูปพรรณหน้าตานั้นก็ไม่สู้งาม ถึงเมื่อออกโรง ก็เป็นแต่สวมหน้าโขน" เป็นธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) ต่างมารดากับ ป้อม สีดา นอกจากเป็นตัวพระราม ท่านเคยเป็นตัวนางบาหยัน และต่อมาเป็นเจ้าจอมละคอนในรัชกาลที่ ๒ ท่านมีชีวิตสืบมาจนรัชกาลที่ ๔ และมาเป็นครูละคอนคน ๑ ของคณะละคอนกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ (ต้นสกุล กุญชร)

(๗) มรกต พระลักษมณ์

มรกต ผู้นี้เข้าใจว่าเป็นลูกสาวนายบุญมี นางเอกตัวละคอนของโรงนายบุญยังที่กล่าวมาแล้ว ท่านเป็นตัวพระลักษมณ์ และเป็นตัวยืนเครื่องอื่น ๆ ของละคอนผู้หญิงของหลวง สำรับเดียวกับ ป้อม สีดา และ เพ็ง พระราม เล่าว่ารูปพรรณหน้าตาก็ไม่สู้งามแต่บทบาทดี

(๘) จุ้ย หนุมาน

จุ้ย เป็นตัวหนุมาน และได้เป็นครูละคอนในพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลหลัง ๆ ต่อมา

(๙) เรือง

เรือง เป็นตัวนางของละคอนหลวง และได้เป็นครูนางสอนละคอนรุ่นเล็กในรัชกาลที่ ๑ เช่น เป็นครูของเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์เล็ก ในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น

นาฏศิลปินรุ่นเล็ก

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๑ นั้น เมื่อมีบทพระราชนิพนธ์ละคอนเรื่องอิเหนาขึ้นแล้ว ก็โปรดให้หัดละคอนหญิงของหลวงรุ่นเล็กขึ้นอีกชุดหนึ่ง เท่าที่ทราบชื่อต่อมาก็มี

(๑๐) พัน หรือ อำพัน พระเอก

พัน หรือ อำพัน ผู้นี้เป็นธิดาของท่านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน ต้นสกุล สนธิรัตน์) สมุหนายกในรัชกาลที่ ๑ พัน เป็นตัวละคอนคู่กับ เอม ที่จะกล่าวถึงข้างหน้า (หมายเลข ๑๒) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าไว้ว่า "ถึงทอดหลัง เมื่อทรงอิเหนา พระเอกนางเอก ที่ออกชื่อระบือลือเล่า (ก็) แต่พัน บุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธเป็นพระเอก (และ) เอม บุตรพระยาจักราราชมนตรีเป็นนางเอก" เข้าใจว่า พัน หรือ อำพันผู้นี้จะได้เป็นตัวอิเหนา แต่ไม่มีหลักฐานบอกไว้ ต่อมาท่านเป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ ๒

(๑๑) ปุก เกนหลง

ปุก เกนหลง เป็นธิดาท่านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน สนธิรัตน์) ได้ฝึกหัดเป็นละคอนหลวงในพระบรมมหาราชวัง แสดงเป็นตัวนางเกนหลงในเรื่องอิเหนามาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ปุก ได้มารับราชการในพระราชวังบวร ฯ ต่อเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทิวงคตแล้ว จึงกลับไปรับราชการในพระบรมมหาราชวัง ตำแหน่งเจ้าจอมอยู่งาน ครั้นในรัชกาลที่ ๓ ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดา มีพระธิดาองค์หนึ่ง คือ พระองค์เจ้าหญิงจามรี เจ้าจอมมารดา ปุก อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ ถึงแก่กรรมเมื่อวันอังคาร เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก (ตรงกับวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๑) อายุ ๘๒ ปี

(๑๒) เอม นางเอก

เอม ผู้นี้กล่าวไว้ว่า เป็นธิดาพระยารัตนจักร (หงส์ทอง) หรือตามพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่เจ้า ทรงเรียกว่า พระยาจักราราชมนตรี และที่ว่าเป็นนางเอกนั้น คงจะเป็นตัวบุษบาคู่กับอำพันที่กล่าวแล้ว (หมายเลข ๑๐) ต่อมาท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒ มีพระองค์เจ้าชายคือกรมหลวงวรศักดาพิศาล ต้นสกุล อรุณวงศ์

(๑๓) ปริก พระเอก

ปริก เป็นธิดาท่านเจ้าพระยาพระคลัง (เข้าใจว่าท่านเจ้าพระยาพระคลังหน) ปริก ได้แสดงเป็นตัวหย้าหรันบ้าง เป็นอุณากรรณบ้าง ท่านอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๔

(๑๔) ศรี จินตะหรา

ศรี เป็นธิดาพระยาจันทบุรี (๑) เล่นเป็นตัวนางจินตะหรา ท่านผู้นี้ก็มีอายุยืนอยู่ต่อมาจนในรัชกาลที่ ๔

(๑๕) อัมพา กาญจหนา

อัมพา เป็นธิดาพระอินทรอากร เป็นเชื้อจีนที่เรียกกันว่าเจ๊สัวเตากระทะ อัมพามีน้องชายร่วมมารดาอีกคนหนึ่งชื่อมุ่ยนิยะวานนท์ ซึ่งต่อมาเป็นขุนวรจักรธรานุภาพ เจ้ากรมของกรมขุนวรจักรธรานุภาพ ท่านผู้นี้เป็นบิดาเจ้าจอมมารดาเลื่อนในรัชกาลที่ ๕ อัมพา เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ เล่นเป็นตัวนางกาญจหนา ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ ท่านไม่ได้เล่นละคอน แต่ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดา มีพระโอรสธิดารวม ๖ องค์ มีพระองค์เจ้าชายผู้สืบสกุลต่อมา คือ กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ (ต้นสกุล กปิตถา)

---

๑. พระยาจันทบุรี ผู้นี้ เข้าใจว่าชื่อฉิม ซึ่งต่อมาในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้เข้ามาเป็นพระยาศรีสรไกร แล้วภายหลังโปรดให้เป็นเจ้าพระยาพลเทพ ถ้าความจริงเป็นอย่างนี้ ศรีผู้นี้ ก็เป็นพี่สาวหรือน้องสาวของเจ้าจอมน้อย สุหรานากง (ดูหมายเลข ๖ ใน ร. ๒)

และกรมขุนวรจักรธรานุภาพ (ต้นสกุล ปราโมช) กล่าวกันว่า เมื่อรัชกาลที่ ๒ นั้น เจ้าจอมมารดา อัมพา เป็นผู้มีชื่อเสียงโด่งดังผู้หนึ่ง ซึ่งมีคนนับถือยำเกรงมาก เพราะเป็นเจ้าจอมที่โปรดปราน มีพระเจ้าลูกเธอมากผู้หนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อท่านออกไปอยู่วัง ท่านได้เป็นครูหัดละคอนขึ้นโรงหนึ่ง เป็นละคอนนอก ตัวละคอนของเจ้าจอมมารดาอัมพา ต่อมาได้เป็นครูละคอนโรงอื่นหลายโรง ท่านมีชีวิตอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าในหลวงในรัชกาลที่ ๔ ก็ทรงยกย่องมาก เป็นต้นว่าโปรดให้เป็นผู้รับเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอแรกประสูติในรัชกาลที่ ๔ นั้นหลายพระองค์ เช่น สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และเมื่อเวลาสมโภชเดือนละ ๓ วัน สับเปลี่ยนกันรับอุ้มกับเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของกรมหลวงวงศาธิราชสนิท [๑]

(๑๖) ลูกจันทน์

ลูกจันทน์ เป็นธิดาเจ้าสุก ชาวหลวงพระบาง บิดานำมาถวายตัวไว้แต่ในรัชกาลที่ ๑ ตั้งแต่ท่านยังมีอายุได้ ๘ ขวบ พร้อมกับน้องสาวอีก ๒ คน ท่านได้รับฝึกหัดให้เป็นตัวนางวิยะดา เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๑ นั้น ท่านมีอายุราว ๑๑ หรือ ๑๒ ปี

---

(๑) ดู — ราชินิกูลรัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช น. ๑๔๑-๑๔๒

ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ ลูกจันทน์ได้เป็นตัวนางมะดีหวีและเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒ มีพระธิดา คือ พระองค์เจ้าหญิงแม้นเขียน ท่านได้เป็นครูละคอนหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มาจนรัชกาลที่ ๕ และเป็นครูละคอนของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย ท่านถึงอนิจกรรมเมื่อ ณ วันเสาร์แรม ๑ ค่ำเดือน ๓ ปีชวด สัมฤทธิศก (ตรงกับวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๑) อายุ ๙๐ ปี สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระองค์เจ้าแม้นเขียน เป็นผู้จัดการศพของท่าน

(๑๗) ภู่ อิเหนา

ภู่ อิเหนา เป็นละคอนหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นตัวอิเหนา และได้เป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ในรัชกาลที่ ๒ มีพระโอรส คือ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ ต้นสกุล รองทรง

(๑๘) มี บุษบา

มี บุษบา ไม่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นละคอนมาแต่เมื่อไร แต่เข้าใจว่าเป็นละคอนรุ่นเล็กในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นบุษบา และเป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ในรัชกาลที่ ๒ มีพระโอรส คือ พระองค์เจ้าชายสุดวอน

(๑๙) พลับ จินตะหรา

พลับ จินตะหรา บางทีจะเป็นคนเดียวกับที่เรียกว่า " พลับเจ๊ก " ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนล้อไว้ในคราวทรงเล่นเรือประพาสในสวนขวาว่า " จับได้เรือหม่อมพลับเจ๊ก รูปร่างเล็ก ๆ น่าเอ็นดู ถือท้ายเล่าก็ดี เสียแต่ไม่มีหางหนู " แต่อาจเป็นคนละคนก็ได้ เพราะพลับจินตะหราผู้นี้ ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดาในกรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๒ เข้าใจว่าเป็นละคอนหลวงรุ่นเล็กมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน ท่านมีพระโอรสองค์ ๑ คือพระองค์เจ้าชายรัชนิกร ต้นสกุล รัชนิกร

นอกจากนี้ก็ยังมี ช่วย ธิดาท่านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (เข้าใจว่าท่านเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี พัฒน์ ต้นสกุล ณ นคร) คุณช่วยผู้นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าไว้ว่า " ไม่ได้เป็นละคอน เป็นแต่ทรงเห็นว่ารูปงาม ให้แต่งเป็นนางเชิญมยุรฉัตรแห่โสกันต์บ้าง และแต่งเป็นนางเอกออกไปนั่งที่โรงละคอนบ้าง ไม่ได้รำ "(๑)

---

(๑) ตอนว่าด้วยละคอนผู้หญิงในราชสำนักนี้ เก็บความเรียบเรียงจากพระราชนิพนธ์เรื่องช้างเผือกกับนางงาม ของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระนิพนธ์ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และราชินิกูลรัชกาลที่ ๕ ของสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

ละคอนครั้งรัชกาลที่ ๑ ทั้งละคอนผู้หญิงในราชสำนักและละคอนของเอกชน คงมีอีกมาก แต่สืบทราบได้เฉพาะท่านที่เป็นละคอนตัวเด่นดีมีชื่อเสียงเพียงเท่านี้ เพราะเป็นผู้ที่อยู่ในความทรงจำ มีผู้ชอบเล่าขานสืบต่อกันมา

สังเกตตามรายชื่อละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๑ เห็นได้ว่านิยมเล่นแต่เรื่องรามเกียรติ์และเรื่องอิเหนา จึงปรากฏมีตัวละคอนผู้มีชื่อเสียงในบทบาทของตัวละคอนตัวเอก ๆ ในเรื่องทั้งสองนั้น หาปรากฏว่ามีตัวละคอนมีชื่อเสียงในบทบาทของตัวละคอนในเรื่องอื่นเช่นเรื่องอุณรุทไม่ เข้าใจว่าเรื่องอุณรุทนั้นจะไม่สู้ได้นำออกแสดงกันมากเหมือน ๒ เรื่องที่กล่าวแล้ว ปรากฏแต่เมื่อครั้งมีงานสมโภชพระแก้วมรกตใน พ.ศ. ๒๓๒๗ รัชกาลที่ ๑ ซึ่งกล่าวว่ามีละคอนเล่นเรื่องอุณรุทในงานนั้น

๔. ละคอนไทยในราชสำนักเขมร

ละคอนไทย ซึ่งเสื่อมทรามสูญสลายไปเนื่องด้วยการเสียกรุงศรีอยุธยา และมากลับตั้งขึ้นได้เป็นหลักฐานอีกในสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นั้น ครั้นมาในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ ก็ได้แพร่หลายไปยังประเทศเขมร ด้วยเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนานักพระองค์จันทร์ขึ้นเป็นสมเด็จพระอุทัยราชา แล้วโปรดให้ออกไปครองกรุงกัมพูชา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๔ นั้น พระเจ้ากรุงกัมพูชาพระองค์นั้น ทรงได้ครูละคอนไทยไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วไปฝึกหัด

ละคอนของหลวงขึ้นไว้ในราชสำนักกรุงกัมพูชา แต่เล่นเป็นละคอนนอก เข้าใจว่าละคอนไทยในสมัยสมเด็จพระอุทัยราชาครองกรุงกัมพูชา คงจะยังไม่เป็นหลักฐานมั่นคง เพราะบ้านเมืองของเขมรในระยะนั้น ยังไม่มีความสงบเรียบร้อยเป็นปรกติสุข ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ ต้นสกุล สิงหเสนี) ไปขัดตาทัพอยู่ ณ เมืองอุดงค์มีไชยในประเทศเขมร (๑) ท่านได้นำคณะละคอนผู้หญิงของท่านไปด้วย ในระยะนี้ สมเด็จพระหริรักษ์ (นักพระองค์ด้วง) พระเจ้าแผ่นดินเขมรในสมัยนั้น ทรงได้ศิลปินผู้เป็นครูละคอนผู้หญิงไปจากคณะละคอนของท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา เท่าที่ทราบนามก็มี ครูเรือง เป็นตัวนางศุภลักษณ์ ละคอนผู้หญิงของท่านเจ้าพระยาบดินทร ฯ คนหนึ่ง อีกคนหนึ่ง ก็คือครูอิ้ว เป็นตัวนางบุษบา แต่ครูอิ้วนี้ ไปเป็นครูละคอนของท่านเจ้าพระยาคทาธรธรณินทร์ ที่เมืองพระตะบองด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อคราวเสด็จประพาสกรุงกัมพูชา ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้ทรงนิพนธ์เล่าถึงตำนานละคอนไทยในราชสำนักเขมร ซึ่งพระองค์ท่านได้ไปทอดพระเนตรมาในคราวนั้นไว้ใน "นิราศนครวัด" (๒) ว่า

---

(๑) เจ้าพระยาบดินทรเดชา ไปขัดตาทัพอยู่ระหว่าง พ ศ ๒๓๘๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๙๑

(๒) ดู – นิราศนครวัด ฉบับชำระพิมพ์ครั้งที่ ๒ น. ๑๓๘–๑๕๕

"เวลาค่ำ ๕ นาฬิกา (วันที่ ๗ ธันวาคม) เข้าไปดูละคอนหลวง ซึ่งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์มีประทานเป็นเกียรติแก่เรา ณ พระที่นั่งจันทรฉายา คือ ปราสาทพลับพลาสูง เมื่อเราไปถึงพระเจ้ากรุงกัมพูชาเสด็จออกแล้ว ตรัสเชิญให้เรานั่งเก้าอี้ทางซ้ายที่ประทับ ออกญาวังวรเวียงไชย เสนาบดีกระทรวงวังนั่งแทรกกลางอยู่ข้างหลัง คอยเป็นล่ามเวลาตรัสกับเรสิดังสุปิริเอ คนที่มาดูละคอนวันนี้เขาว่ามากกว่าที่เล่นเป็นปรกติ เพราะกิตติศัพท์ปรากฏว่า พอเรามาถึงเมืองพนมเพ็ญ สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ก็ตรัสสั่งให้ซ้อมละคอน ว่าจะเล่นอวดให้เต็มฝีมือ ข้างพวกฝรั่งเลยโจษกันต่อไป ว่าละคอนตัวโปรดของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์จะออกเล่นทั้งหมดในคราวนี้ ก็พากันอยากดู ที่ตามเรามาจากเมืองเสียมราษฐ์ เพื่อจะมาดูละคอนคราวนี้ก็มี พอเราไปถึงวัง ก็มีรับสั่งให้ละคอนลงโรง มีโปรแกรมพิมพ์ทั้งภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมร ว่าละคอนหลวงจะเล่นเรื่องพระสมุทรเป็นภาษาไทย [๑] ประทานเป็นเกียรติยศแก่เรา กระบวนที่เล่นนั้น ตั้งต้นมีเทพบุตรออกรำดอกไม้เงินทองสี่คู่เบิกโรงก่อน แล้วตัวพระสมุทรจึงออก จับเล่นแต่พระสมุทรอยู่ในสวน นางบุษมาลีไปชมสวน พระสมุทรลักนางบุษมาลีพาหนีไป

---

(๑) เรื่องพระสมุทร เคยมีบทพระราชนิพนธ์ ของ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ได้ทรงพระนิพนธ์เป็นบทละคอนนอก ให้เจ้าคุณจอมมารดา เอม เล่นละคอน ตั้งแต่พระสมุทรเข้าสวนจนถึงท้าวรณจักรล้ม ตรงกับโปรแกรมที่ว่านี้

ท้าวรณจักรยกทัพตาม ในโปรแกรมกะจะเล่นไปจนรณจักรตาย และพระสมุทรกลับเข้าเมือง"

"ละคอนหลวงกรุงกัมพูชานี้ ทราบเรื่องตำนานว่า แรกมีขึ้นเมื่อครั้งสมเด็จพระหริรักษ์ ได้ครูไทยมาจากเจ้าพระยาบดินทรเดชา หัดเล่นแต่ครั้งรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ แต่เล่นเป็นอย่างละคอนเจ้าต่างกรม ต่อมาถึงสมเด็จพระนโรดมครองกรุงกัมพูชาอยู่นั้นพยายามหาครูละคอนมาจากกรุงเทพ ฯ ถ้าใครออกมาก็ยกย่องชุบเลี้ยง ได้ละคอนตัวดีของเจ้าคุณจอมมารดาเอม[๑] บ้าง ละคอนพระองค์เจ้าดวงประภา[๒] บ้าง ละคอนพระองค์เจ้าสิงหนาท ฯ[๓] บ้าง และละคอนโรงอื่น ๆ ก็ได้มาเป็นครูอีกหลายคน (เป็นต้นว่านายแสงตัวนายโรงละคอนของเจ้าจอมมารดาอัมพา และนายเพ็ง เดิมเป็นตัวนางวิยะดาละคอนของกรมหลวงรักษรณเรศและต่อมาได้เป็นครูละคอนของกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส)[๔] ละคอนหลวงครั้งสมเด็จพระนโรดม เล่นแต่ภาษาไทยอย่างเดียว มาถึงครั้งสมเด็จพระศรีสวัสดิ์ ก็โปรดเล่นละคอน ได้ละคอนของสมเด็จพระนโรดมประสมโรงเล่นต่อมาบ้าง หัดขึ้นใหม่บ้าง (โดยมาได้ครูละคอนไทยไปจากคณะละคอนของเจ้าคุณจอมมารดาเอม วังหน้า ไป

---

(๑) เจ้าคุณจอมมารดา ของ กรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕

(๒) พระราชธิดาพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๓) พระบิดา ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร)

(๔) ภายในวงเล็บ จาก — ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา

เป็นครูเพิ่มเติมอีก เท่าที่ทราบชื่อก็คือ ครูปริง ตัวอิเหนา และครูเล็ก ตัวสังคามารตา)[๑] แต่ละคอนของสมเด็จพระศรีสวัสดิ์เล่นทั้งภาษาไทยและภาษาเขมร ได้เคยให้ไปเล่นที่เมืองฝรั่งเศสถึง ๒ ครั้ง โดยปรกติเล่นแต่ข้างในพระราชวัง ทอดพระเนตรเอง เดือนละครั้งหนึ่งหรือสองครั้ง ออกมาเล่นข้างนอกให้ชาวต่างประเทศดูแต่งานปีใหม่ หรือเวลามีแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูงมาจากต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ แม้ฝรั่งที่อยู่ในเมืองเขมรจึงมิใคร่จะได้ดู ตัวละคอนที่มาเล่นวันนี้ ตัวสำคัญมาเล่นจริงดังเล่าลือ คนเป็นตัวพระสมุทรชื่อ นักมารศรี ว่าเป็นพระญาติและเป็นคนโปรด ตัวนางบุษมาลี ชื่อ นักเนียงมะปรางหวาน เป็นคนโปรดอีกคนหนึ่ง ตัวยักษ์รณจักรชื่อมิต เป็นละคอนแต่ครั้งสมเด็จพระนโรดม เดี๋ยวนี้เป็นตัวยักษ์ดีไม่มีใครสู้ได้ เป็นศิษย์ของ 'สัมฤทธิ์' คนละคอนของพระองค์เจ้าสิงหนาท ฯ ละคอนตัวโปรด ๒ คนนั้นแต่งเครื่องเพชรเพิ่มเครื่องละคอนหรูหรา ผิดกับละคอนตัวอื่น ๆ กระบวนรำเต้น ถึงเทียบกับละคอนกรุงเทพ ฯ ที่ควรชมว่าดีก็มีที่แปร่งก็มี เครื่องแต่งตัวมีผิดกับละคอนกรุงเทพ ฯ แต่บางอย่าง คือ มงกุฎสตรี มีแต่กระบังหน้ากับยอดตั้งตรงกลางกระหม่อม สูงโทงเทงดูน่าเกลียด ชฎา ทรงก็อยู่ข้างสูงไป ผ้าห่มนางตัวดีห่มสไบเฉียง (ว่าเป็นแบบของสมเด็จพระหริรักษ์) ก็ไม่น่าดู ด้วยต้องปล่อยแขนเปล่าให้แลเห็นรักแร้อยู่

---

(๑) ภายในวงเล็บ จาก – ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา

ข้างหนึ่ง เครื่องแต่งตัวยักษ์นั้น เจียระบาดทำเป็นชายไหวอย่างรูปปั้น"

"เรื่องที่ได้สนทนาในเวลาดูละคอนวันนี้ ตรัสถามว่าละคอนอย่างนี้ที่ในกรุงเทพ ฯ ยังเล่นกันมากอยู่หรือ ทูลตอบว่ามิใคร่จะมีแล้ว ยังมีละคอนผู้หญิงโรงใหญ่อยู่แต่ละคอนเจ้าคุณพระประยูรวงศ์โรงเดียว นอกนั้นก็มีตัวละคอนอยู่ที่นั่นบ้างอยู่ที่นี่บ้าง ถ้าจะเล่นต้องรวบรวม เพราะในสมัยนี้คนเล่นละคอนมักแก้ไขไปเป็นละคอนร้องบ้าง เป็นลิเกบ้าง ตรัสว่า ในส่วนพระองค์เป็นคนเก่าละคอนอย่างอื่นไม่ชอบ ชอบแต่ละคอนอย่างโบราณ ที่เล่นอย่างนี้ ที่ในกรุงกัมพูชาต่อไปข้างหน้าละคอนอย่างนี้ก็น่ากลัวจะสูญ ด้วยคนสมัยใหม่เขาไม่ใคร่ชอบดู ทูลตอบว่า ถ้าเลิกเสียก็น่าเสียดาย ควรจะตั้งพระราชกำหนดไว้ว่า พระเจ้ากรุงกัมพูชาต่อไปภายหน้าจำจะต้องมีละคอนหลวงไว้สำหรับพระนคร เพราะถ้าไม่มีละคอนเช่นนี้ไว้เวลามีแขกเมืองมาสู่พระนคร ก็จะลำบาก มีละคอนไว้เช่นนี้เป็นพระเกียรติยศดี ได้ทรงฟังก็ทรงพระสรวล แล้วตรัสว่า ที่ในบางกอก เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จะไปข้างไหนก็ได้ยินแต่เสียงกลองละคอนดูครึกครื้นไปทั้งพระนคร เดี๋ยวนี้ละคอนของพระเจ้ากรุงสยามไม่มีดอกหรือ ทูลว่า มี จัดไว้เป็นกรมมหรศพ เล่นได้ทั้งโขนทั้งละคอน แต่ว่าเป็นผู้ชายเป็นพื้น สนทนาต่อไปถึงละคอนที่เล่นได้ความว่า ละคอนหลวงกรุงกัมพูชา เล่นทั้งละคอนใน

ละคอนนอก เรื่องที่เล่นก็ชอบเล่นอย่างละคอนในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่เรื่องอิเหนาเป็นต้น จนเรื่องพระอภัยมณีก็เล่น" ตามนี้จะเห็นได้ว่า เขมรกับไทยมีการติดต่อกันทางศิลปด้านนี้ตลอดมา

นอกจากนี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ยังได้ทรงนิพนธ์เล่าถึงการเล่นของเขมรที่ได้ทอดพระเนตรภายนอกราชสำนักไว้อีกว่า "การเล่นของเขมร ซึ่งควรจะพรรณนาโดยเฉพาะ มีแต่เครื่องดนตรีบางอย่าง เป็นต้นว่า กระจับปี่โบราณในเมืองไทยเลิกกันหมดแล้ว ที่เมืองเขมรเขายังเล่นอยู่ ซอสามสายก็ยังเล่น แต่ทำขนาดเล็กสักครึ่งขนาดซอสามสายของเรา ซออู้ ซอด้วงนั้นต่อคันยาวขึ้นไปกว่าของเราสักคืบหนึ่ง สังเกตเพลงที่ทำ เป็นเพลงเขมรทั้งนั้น ขันอยู่ที่ลิเก เมื่อเราผ่านไปเห็นตัวแขกรดน้ำมนต์ออกเต้นอยู่ เราอดปากไม่ได้ว่า "นี่เอาอย่างมาจากบางกอก" พวกฝรั่งบางคนที่เข้าใจภาษาไทยเถียงว่า พวกที่เล่นนั้นเป็นแขกจาม ลิเกเป็นการเล่นของแขก เราต้องเถียงยืนยันว่า คนที่เล่นจะเป็นแขกหรือเป็นฝรั่งก็ตาม แต่ลิเกอย่างที่เล่นนั้นได้แบบมาแต่เมืองไทยเป็นแน่ เราได้เคยเห็นตั้งแต่แรกลิเกเกิดด้วยตาตัวเอง จะเชื่อว่าเป็นอย่างอื่นอย่างไรได้ ละคอนนั้นก็น่าดูว่าไปหามาจากเกาะแห่งหนึ่งในลำน้ำโขง มีผู้หญิงตัวละคอนสัก ๑๐ คน กับปี่พาทย์เครื่องคู่สำรับหนึ่ง ละคอนแต่งตัวอย่างบ้านนอก แต่แต่งตามแบบละคอนหลวงกรุงกัมพูชา กระบวนเล่นเห็นรำแต่เพลงช้ากับเพลงเร็ว และมีรำเพลงจีนรำพัดได้ เห็นมีหนังสือบทมาวางไว้ ขอเอา

มาเปิดอ่านดูเป็นหนังสือขอม ขึ้นต้นว่า 'กาลเนาะ โฉมเจ้าไกรทองพงศา' ก็รู้ได้ว่าเอาบทละคอนไทยไปแปลงนั่นเอง" (๑) หลังจากเวลาที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทอดพระเนตรและทรงพรรณนาไว้นี้ ศิลปทางนาฏศิลป์และดุริยางคศิลปแบบไทยในประเทศเขมรจะเปลี่ยนแปลงแปรปรวนไปเป็นอย่างไรบ้าง ยังมิสามารถหาทางเปรียบเทียบให้ทราบได้ในสมัยนี้

ทราบแต่ว่า แม้ในปัจจุบันนี้ นาฏศิลปและดุริยางคศิลปของไทย ยังเป็นที่นิยมกันอยู่มากในราชสำนักของกษัตริย์เขมร แบบรำก็ดี เพลงขับร้องก็ดี ที่เขาเรียกกันว่า "เพลงเสียม" (หมายถึงสยาม) นั้น เป็นศิลปที่นิยมยกย่องกันเป็นอย่างมาก ใครรำและร้องเพลงเสียมได้ ย่อมได้รับความยกย่องนับถือเป็นที่เชิดหน้าชูตาในวงสังคมเป็นอันมาก (๒)

สมัยรัชกาลที่ ๒

ความเป็นไปของละคอนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๒ ถึง พ.ศ. ๒๓๖๗ รวมเวลาราว ๑๕ ปี นั้น นับว่าเป็นหัวต่อสำคัญในศิลปทางละคอน เพราะสมัยก่อนแต่นั้นมา

---

(๑) นิราศนครวัด น. ๑๓๗

(๒) ข้อความในวรรคหลังนี้ เขียนตามคำเล่าของพันโท หลวงรณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากร กรุณาเล่าให้ผู้เขียนฟังไม่น้อยกว่า ๒ ครั้ง หลังจากท่านกลับมาจากอินโดจีนแล้ว

ศิลปทางนาฏกรรม เช่น การฟ้อนรำก็ดี การละคอนก็ดี นิยมเล่นตามแบบแผนครั้งกรุงเก่า บทละคอนที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นไว้เพื่อจะให้มีเป็นแบบฉบับ สำหรับที่จะเป็นสมบัติของชาติเป็นหลักสำคัญ ทรงพระราชนิพนธ์บทไว้อย่างไร ครูละคอนก็ต้องหัดและฝึกซ้อมไปตามบทนั้น ด้วยเหตุนี้ ละคอนที่แสดงตามบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ จึงดูชักช้าชวนรำคาญ เพราะมิได้ปรับปรุงบทกับวิธีเล่นวิธีแสดงให้กลมกลืนกัน ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งคงจะเคยทรงเป็นกวีร่วมแต่งบทถวายมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แล้ว และเคยทรงมีคณะละคอนของพระองค์อยู่ก่อนด้วย ย่อมจะทรงทราบแง่เงื่อนของศิลปทางนี้ได้ดี แต่ที่ไม่สามารถทรงตัดบทหรือปรับปรุงเสียใหม่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น ด้วยทรงเกรงพระบารมีสมเด็จพระบรมชนกนารถ

๘
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระนามเดิมตามหนังสือราชสกุลวงศ์ว่า "ฉิม" เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงสมภพเมื่อวันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุน ตรงกับวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๑๐ ณ นิวาสสถานตำบลอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธ

ยอดฟ้าจุฬาโลก ยังดำรงตำแหน่งหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี เมื่อปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้นเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว และสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงโปรดให้ตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเข้ามารับราชการอยู่ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงย้ายเคหสถานมาอยู่ ณ ที่ใต้วัดระฆังโฆสิตาราม ซึ่งครั้งนั้นเรียกกันว่า วัดบางว้าใหญ่ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๑ และได้ทรงนำพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปฝากให้ทรงศึกษาเล่าเรียนในสำนักของสมเด็จพระวันรัต (ทองอยู่)[๑] ณ วัดบางว้าใหญ่ ตลอดสมัยกรุงธนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ได้มีโอกาสเสด็จติดตามพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมชนกนารถ ไปในราชการสงครามทุกครั้ง จึงมีโอกาสได้ทรงรู้ทรงเห็นราชการงานสงครามสมัยนั้นโดยใกล้ชิดตลอดมา ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเสวยราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์เป็นปฐมในพระบรมราชจักรีวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ จึงโปรดให้สถาปนาสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งเวลานั้นมีพระชนม์ ๑๖ พรรษา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าต่างกรม ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้ากรมหลวง

(๑) ในรัชกาลที่ ๑ ตาลึกขาบทมารับราชการในกรมมหาดไทย ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงอนุชิตพิทักษ์ และเลื่อนขึ้นเป็นพระยาพจนาพิมล ในกรมราชบัณฑิต

อิศรสุนทร ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ โปรดให้เสด็จไปประทับ ณ พระราชวังเดิมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ที่เป็นโรงเรียนนายเรือบัดนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรนั้น จะได้ทรงศึกษาการแต่งกาพย์กลอนโคลงฉันท์และทรงฝึกหัดศิลปการดนตรี จากสำนักของกวีและครูดนตรีผู้ใดไม่ปรากฏ แต่พระราชนิพนธ์บทกลอนและพระปรีชาญาณในการดนตรีที่ปรากฏอยู่ แสดงว่าทรงพระปรีชาเชี่ยวชาญเป็นอย่างยิ่ง คงจะได้ทรงฝึกฝนพระองค์มาเป็นอย่างดี เข้าใจว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น คงจะได้ทรงเป็นกวีประจำราชสำนักอยู่ด้วยผู้หนึ่ง และคงจะได้ทรงรับหน้าที่เป็นผู้แต่งบทละคอนเรื่องอุณรุท, รามเกียรติ์, อิเหนา และดาหลัง ที่เรียกกันว่า "*ฉบับพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๑*" นั้น เป็นบางตอนด้วย แต่จะทรงรับแต่งตอนไหนในเรื่องใดบ้าง ไม่สามารถทราบได้ ตอนที่พอจะสังเกตสำนวนได้ก็มีบ้าง เช่น บทละคอนเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ตอนสีดาหาย ซึ่งมีกลอน "*ชมดง*" แห่งหนึ่ง กล่าวถึงพระรามรำพึงถึงนางสีดาว่า

"เดินทางในหว่างบรรพต　　เลี้ยวลดตามเชิงเขาใหญ่
เห็นฝูงปักษาคณาใน　　อาลัยถึงองค์วนิดา
นกแก้วจับกิ่งแก้วพลอด　　เหมือนเสียงเยาวยอดเสน่หา
สาลิกาจับกรรณิการ์　　จำนรรจาเหมือนเจ้าพาที

แขกเต้าจับเต่าร้างร้อง　　เหมือนพี่ร้างห่างห้องมารศรี
เบญจวรรณจับวัลย์มาลี　　เหมือนวันเจ้าวอนพี่ให้ตามกวาง
นกยูงจับยูงโหยหวน　　เหมือนพี่โหยหานวลแนบข้าง
นกหว้าจับหว้าริมทาง　　เหมือนว่านางไม่เชื่อวาจา
นางนวลจับนางนวลนอน　　เหมือนนวลเนื้อนวลสมรเสน่หา
จากพรากจับจากแล้วร่อนรา　　เหมือนพี่กับแก้วตาจากกัน
นกลางจับลางลิงร้อง　　เหมือนลางเมื่อพลัดน้องพี่โศกศัลย์
ครวญพลางพระเสด็จจรจรัล　　ทรงธรรม์สะอื้นโศกี"

กลอน "*ชมดง*" ในพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ ฉบับรัชกาลที่ ๑ ข้างบนนี้ อาจเทียบได้กับกลอน "*ชมดง*" ในบทละคอนเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ตอนอิเหนารำพึงถึงสามนาง คราวจากเมืองหมันหยาว่า

"ว่าพลางทางชมคณานก　　โผนผกจับไม้อึงมี่
เบญจวรรณจับวัลชาลี　　เหมือนวันพี่ไกลสามสุดามา
นางนวลจับนางนวลนอน　　เหมือนพี่แนบนวลสมรจินตะหรา
จากพรากจับจากจำนรรจา　　เหมือนจากนางสะการะวาตี
แขกเต้าจับเต่าร้างร้อง　　เหมือนร้างห้องมาหยารัศมี
นกแก้วจับแก้วพาที　　เหมือนแก้วพี่ทั้งสามสั่งความมา
ตระเวนไพรร่อนร้องตระเวนไพร　　เหมือนเวรใดให้นิราศเสน่หา
เค้าโมงจับโมงอยู่เอกา　　เหมือนพี่นับโมงมาเมื่อไกลนาง
คับแคจับแคสันโดษเดี่ยว　　เหมือนเปล่าเปลี่ยวคับใจในไพรกว้าง
ชมวิหคนกไม้ไปตามทาง　　คะนึงนางพลางรีบโยธี"

ท่านผู้อ่านแม้มิใช่นักเลงกลอน แต่เมื่ออ่านกลอนพระราชนิพนธ์ ๒ บทที่คัดมาไว้ข้างต้นนั้น ก็อาจทราบได้ทันทีว่าดำเนินความใกล้เคียงคล้ายคลึงกัน หากแต่บทหลังไพเราะสละสลวยกว่า จึงอาจเป็นได้ว่า บทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ในรัชกาลที่ ๑ ตอนนั้น เป็นบทประพันธ์ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร และทรงเป็นกวีประจำราชสำนักผู้หนึ่ง คงจะได้ทรงรับ *ตอนสีดาหาย* นั้นไปแต่งถวายเมื่อรัชกาลที่ ๑ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องอิเหนาขึ้นอีก จึงทรงนำเอาบทกลอนตอนนั้นที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในเรื่องรามเกียรติ์มาทรงแก้ไขให้ไพเราะสละสลวยและให้เข้ากับเรื่องอิเหนาด้วย เช่นนี้ก็อาจเป็นได้ แต่บทกลอนในละคอนเรื่องรามเกียรติ์ฉบับในรัชกาลที่ ๑ นั้น อาจเป็นบทนิพนธ์ของท่านผู้อื่นก็ได้เหมือนกัน

นอกจากทรงเป็นกวีประจำราชสำนักในรัชกาลที่ ๑ แล้ว ความปรากฏว่า เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร และประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ในครั้งรัชกาลที่ ๑ นั้น โปรดให้ฝึกหัดละคอนผู้หญิงเด็ก ๆ ขึ้นในพระราชวังชุดหนึ่ง ทรงใช้บทละคอนเรื่องอุณรุทครั้งกรุงเก่าเป็นบทแสดง แต่ทรงตัดบทให้เหมาะแก่การแสดงตามพระ

ประสงค์ในครั้งนั้น (บทที่ทรงตัดนั้น ข้าพเจ้าเคยพบฉบับสมุดดำในหอสมุดแห่งชาติ เป็นหนังสือ ๑๕ เล่มสมุดไทย แต่ดูเหมือนต้นฉบับจะมีอยู่ไม่ครบ) ครั้นความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงกริ้ว จนต้องเลิกเล่น เพราะเคยมีกฎห้ามมิให้เอกชน นอกจากพระเจ้าแผ่นดิน มีหรือฝึกหัดละคอนผู้หญิงไว้ในสำนัก แต่ต่อมาเมื่อครั้งมีงานสมโภชพระแก้วมรกตในรัชกาลที่ ๑ ก็ปรากฏว่า มีละคอนเรื่องอุณรุท เล่นสมโภชในงานนั้นด้วย เช่นที่กล่าวว่า

๑ มโหรศพทุกสิ่งเหล้น ฉลองพุทธ พิมพ์พ่อ
เล็งละคอนอนิรุท รุ่นร้อย
พิลาสพิไลยสุด จักร่ำ รำนา
แต่งแง่งามอ่อนช้อย เฉิดชี้โฉมสวรรค์ ฯ

บางทีตัวละคอนที่ใช้เล่นเรื่องอุณรุทในคราวสมโภชพระแก้วมรกตนี้ อาจเป็นตัวละคอนที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเคยโปรดให้ทรงฝึกหัดไว้ก็ได้ แต่อาจเป็นพวกละคอนหลวงในราชสำนักก็ได้ และคงจะเล่นกันตามบทครั้งกรุงเก่า เพราะเวลานั้นบทครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ยังมิได้แต่งขึ้น ต่อล่วงมาอีก ๓ ปี กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องอุณรุท ฉบับรัชกาลที่ ๑

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้รับพระราชทานอุปราชาภิเษก เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๙ ในรัชกาลที่ ๑ เวลานั้นมีพระชน

มายุได้ ๔๐ พรรษา แต่คงเสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม มิได้เสด็จมาประทับ ณ พระราชวังบวร ฯ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย-ราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๒ ในพระบรมราชวงศ์จักรี และเป็นลำดับรัชกาลที่ ๒ แห่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชประวัติในทางรัฐประศาสโนบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ปรากฏโดยพิสดารอยู่ในพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ แล้ว ในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงโดยสังเขปแต่เฉพาะด้านศิลปแห่งการดนตรีและละคอนเป็นสำคัญ

ความเป็นไปของบ้านเมืองสมัยรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่า มีความสงบเรียบร้อยกว่าครั้งรัชกาลที่ ๑ ศึกสงครามก็เบาบาง ถาวรวัตถุที่ก่อสร้างไว้แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ยังคงทนถาวรดีอยู่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งทรงมีพระราชอัธยาศัยฝักใฝ่ในศิลปและวรรณคดีอยู่แล้ว จึงโปรดบำรุงการช่างฝีมือกับการศิลปและวรรณคดีเป็นสำคัญ ในด้านการช่างก็มีกล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารว่า โปรดให้สร้างสวนขวาขึ้นในพระบรมมหาราชวัง แล้วโปรดให้ขุนนางข้าราชการและพระราชวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในตกแต่งตำหนักเรือแพประกวดอวดฝีมือช่างและโปรดให้มีการเล่นต่าง ๆ เป็นครั้งคราว โปรดทรงอุปถัมภ์การดนตรีทั้งในทางฝีมือช่างสร้างเครื่องดนตรีและ

การเล่น ทรงขวนขวายที่จะให้ได้วัตถุสัมภาระที่ดีมาใช้ในการสร้างเครื่องดนตรีให้เหมาะสม มีปรากฏในจดหมายเหตุ ปี พ.ศ. ๒๓๕๗ ในรัชกาลที่ ๒ เป็นหนังสือเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ถึงพระยานครศรีธรรมราช ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งแจ้งว่า "*ต้องพระราชประสงค์หนังแพะที่ดีสำหรับจะทำซอและกลองแขกเป็นอันมาก จักหาหนังแพะที่กรุงเทพพระมหานครได้ดีไม่ จึงเกณฑ์มาให้เมืองนครจัดซื้อหนังแพะที่ดีส่งเข้าไป.... จะเป็นราคาผืนละเท่าใด ให้บอกเข้าไปให้แจ้ง จะได้พระราชทานเงินราคาให้*" อีกฉบับหนึ่งแจ้งว่า "*ต้องพระราชประสงค์ไม้แก้วที่ลายดีสำหรับจะทำคันกระจับปี่ คันชักซอ......คันกระจับปี่สามคู่ คันชักซอสามอัน*" อีกฉบับหนึ่งเป็นหนังสือของหมื่นศักดิพลเสพเจ้ากรม รับสั่งกรมหมื่นศักดิพลเสพบอกไปยังพระยานคร (ศรีธรรมราช) ว่า "*ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะต้องพระราชประสงค์ไม้บงที่แก่ดังดีทำระนาดสองสำรับ กับไม้แก้วที่ลายดีเป็นคันชัก (ซอ) สองคัน ไม้มฤทเป็นหุ่นกลองแขกสองคู่ หนังแพะขึ้นรำมะนา กลองแขก ซอด้วง*" ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระปรีชาเชี่ยวชาญและโปรดปรานศิลปทางดนตรีเป็นอย่างยิ่ง เครื่องดนตรีที่ทรงถนัดและโปรดมาก คือซอสามสาย ท่านที่เคยเห็นซอสามสายแล้ว คงจะนึกเห็นรูปได้ทันทีว่า กะโหลกซอนั้นเป็นกะลามะพร้าวขนาดใหญ่ มีปุ่มเป็น ๓ เส้า กะลามะพร้าวชนิดนี้ตามปรกติเป็นของหายาก มิใช่จะมีอยู่ทั่วไปทุกสวนมะพร้าว เล่ากันมาว่า ถ้าทรงทราบ

ว่าสวนของผู้ใดมีกะลามะพร้าวที่ใช้ทำกะโหลกซอสามสายได้แล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน*ตราภูมิคุ้มห้าม*แก่เจ้าของสวนนั้นมิให้ต้องเสียภาษีอากร ทั้งนี้เท่ากับทรงสนับสนุนบรรดาเจ้าของสวนให้มีกำลังใจที่จะเพาะปลูกและทะนุบำรุงพันธุ์มะพร้าวชนิดนั้นให้มีอยู่ เพื่อใช้สำหรับทำซอสามสาย และเท่ากับทรงสนับสนุนการดนตรีด้วย

พระปรีชาญาณและความที่ทรงโปรดการดนตรีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น ถึงกับทรงสร้างซอสามสายขึ้นไว้เป็นซอคู่พระหัตถ์ และมีอยู่คันหนึ่ง โปรดพระราชทานนามว่า *ซอสายฟ้าฟาด* ท่านผู้ใหญ่ผู้หนึ่งเคยเล่าให้ฟังว่า ซอสายฟ้าฟาดคู่พระหัตถ์นี้ เก็บรักษาเป็นพระราชมรดกต่อมาจนในรัชกาลที่ ๗ แต่บัดนี้จะตกไปอยู่กับท่านผู้ใดหาทราบไม่ เล่ากันมาว่า ในเวลาว่างพระราชกรณียกิจตอนกลางคืน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมักจะโปรดทรงซอสามสาย ถ้าไม่ร่วมวง ก็มักจะทรงเดี่ยวด้วยพระองค์เอง จนถึงกับมีเรื่องเล่ากันมาว่า *คืนวันหนึ่ง ภายหลังที่ทรงสีซอสามสายอยู่จนดึกแล้วก็เสด็จเข้าที่พระบรรทม ทรงพระสุบินว่า พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปในสถานที่แห่งหนึ่ง ซึ่งปรากฏในพระสุบินนิมิตนั้นว่า เป็นสถานที่สวยงามไม่มีแห่งใดในโลกนี้เสมอเหมือน ขณะนั้นก็ได้ทอดพระเนตรเห็นดวงจันทร์ลอยเข้ามาใกล้พระองค์และสาดแสงสว่างไสวไปทั่วบริเวณ ทันใดนั้นก็พลันได้ทรงสดับเสียงดนตรีทิพย์อันไพเราะเสนาะพระกรรณเป็นที่ยิ่ง พระองค์จึงเสด็จประทับทอดพระเนตรทิวทัศน์อันงดงามและทรงสดับเสียงดนตรีอันไพเราะอยู่ด้วยความเพลิดเพลินเจริญพระราชหฤทัย ครั้นแล้วดวงจันทร์ก็ค่อย ๆ เลื่อนลอยถอยห่างออกไป*

ในท้องฟ้า ทั้งสำเนียงดนตรีทิพย์นั้นก็ค่อย ๆ ห่างจนหมดเสียงหายไป พลันก็เสด็จตื่นพระบรรทม แม้เสด็จตื่นแล้ว เสียงดนตรีในพระสุบินนั้นยังคงกังวานอยู่ในพระโสต จึงโปรดให้ตามหาเจ้าพนักงานดนตรีเข้ามาต่อเพลงดนตรีนั้นไว้ แล้วพระราชทานชื่อว่า "*เพลงบุหลันลอยเลื่อน*" หรือ "*บุหลันเลื่อนลอยฟ้า*" หรือบางทีก็เรียกว่า "*เพลงสรรเสริญพระจันทร์*"(๑) ซึ่งนักดนตรีจำสืบต่อกัน

---

(๑) ตำนานเรื่องเพลงทรงพระสุบินนี้ คล้ายนิยายเรื่องพระเจ้ามิ่งหวงของจีน เสด็จเข้าไปหาพระนางดวงพระจันทร์ ซึ่งมีเรื่องเล่าเป็นนิยายว่า พระเจ้าจักรพรรดิมิ่งหวง พร้อมด้วยโหละคุงหยวน ได้เสด็จไปเยี่ยมพระนางฉ่างโอ คือ ราชินีดวงพระจันทร์ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ โหละคุงหยวนได้เอาไม้เท้าของตนขว้างไปที่ดวงพระจันทร์ ไม้เท้านั้นก็กลายเป็นสะพานทอดให้พระเจ้าจักรพรรดิมิ่งหวงเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในดวงพระจันทร์ แล้วก็ได้ทรงพบกับพระนางฉ่างโอ ราชินีดวงพระจันทร์ ซึ่งทรงรอคอยพบพระองค์อยู่แล้ว

พระเจ้ามิ่งหวงพระองค์นี้ เป็นจักรพรรดิในราชวงศ์ถัง เสวยราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๖ ถึง พ.ศ. ๑๓๐๕ รวมเวลา ๕๐ ปี กล่าวกันว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิจีนที่ทรงชำนาญเป็นอย่างดีในบทกลอน การดนตรีและละคอน ทรงอุปถัมภ์การละคอนและดนตรีของจีนให้เจริญรุ่งเรือง และทรงตั้งวิทยาลัยการละคอนขึ้น ณ พระราชอุทยาน "สวนสน" ในนครเชียงอาน ซึ่งเป็นราชสำนักจีนในสมัยนั้น โปรดให้รวบรวมเด็กหญิงชายเป็นจำนวนมาก มาเข้าฝึกหัดดนตรีขับร้องและเล่นละคอน ทั้งทรงฝึกหัดสั่งสอนเด็กชายหญิงเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง จนเด็กเหล่านั้นมีชื่อเรียกเป็นที่หมายรู้กันว่า "ศิษย์สวนสนของพระเจ้าจักรพรรดิ"

มาจนบัดนี้ แต่ที่รู้จักกันดีนั้นในชื่อว่า "*เพลงทรงพระสุบิน*" เคยใช้เป็นเพลงสรรเสริญพระบารมีมาในสมัยหนึ่ง เข้าใจว่าต่อมาเมื่อมีผู้แต่งเพลงสรรเสริญพระบารมีเป็นทำนองอย่างอื่นหรือเป็นทำนองอย่างเพลงฝรั่งขึ้น จึงเลยเรียกเพลงทรงพระสุบินที่ใช้เป็นเพลงสรรเสริญพระบารมีนั้นว่า "*เพลงสรรเสริญพระบารมีไทย*" ทำนองของเพลงทรงพระสุบินนี้เคยใช้เป็นทำนองร้องในบทละคอนเรื่องอิเหนา ประกอบบทร้องว่า

"กิดาหยันหมอบกรานอยู่งานพัด พระบรรทมโสมนัสอยู่ในที่
บุหลันเลื่อนลอยฟ้าไม่ราคี รัศมีส่องสว่างดังกลางวัน
พระนิ่งนึกตรึกไตรไปมา ที่จะแต่งคูหาสตาหมัน
บ้านนี้พระองค์ทรงธรรม์ จะนับวันเคร่าคอยทุกเวลา"

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้นในรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรงนำเอาเพลงทรงพระสุบินนั้นมาดัดแปลงใช้บรรเลงเป็นเพลงสรรเสริญเสือป่า

ส่วนในด้านวรรณคดี ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงเป็นกวีปราชญ์เปรื่องและทรงแต่งกาพย์กลอนเชี่ยวชาญมาแล้วแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ครั้นมาในรัชสมัยของพระองค์ก็ได้ทรงสนับสนุนการกวีให้เฟื่องฟูยิ่งขึ้นอีกหลายด้าน เช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ ได้ทรงอาราธนาพระราชาคณะและนักปราชญ์ราชบัณฑิตให้ช่วยกันแต่งพระมหาชาติคำหลวง ซ่อมของเก่าครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ

กรุงศรีอยุธยา ซึ่งขาดหายไป ๖ กัณฑ์นั้น เพิ่มเติมให้ครบบริบูรณ์ทั้ง ๑๓ กัณฑ์ พระองค์เองก็โปรดการแต่งกาพย์กลอนไว้เป็นอันมาก กาพย์ที่ทรงแต่งไว้อย่างไพเราะก็คือ กาพย์ซึ่งเป็นคำพากย์รามเกียรติ์ มีคำพากย์โขนชุดนางลอย ชุดนาคบาศและชุดพรหมาสตร์ เป็นต้น กับได้ทรงแบ่งตอนกับกวีอื่นทรงรับแต่งกลอนเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เท่าที่ทราบกันก็คือตอนเณรพลายแก้วกับนางพิมพ์ และตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างและเข้าห้องแก้วกิริยา ขึ้นไว้สำหรับขับเสภา แต่วิธีการขับเสภาก่อนหน้านั้น ผู้ขับมีแต่กรับอยู่ในมือของตนข้างละคู่ที่ใช้ขยับประกอบจังหวะและสอดแทรกสลับทำนองขับของตนเอง หาได้มีเครื่องดนตรีอย่างอื่นประกอบไม่ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงกำหนดแบบแผนการขับเสภาให้มีปี่พาทย์รับขึ้นเป็นเริ่มแรก ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในคำกลอนไหว้ครูเสภา มีว่า

"เดิมเมื่อครั้งจอมนรินทร์แผ่นดินลับ เสภาขับยังหามีปี่พาทย์ไม่
ครั้นมาถึงพระองค์ผู้ทรงชัย ก็เกิดมีขึ้นในอยุธยา"

ซึ่งถือเป็นแบบฉบับขับเสภามีปี่พาทย์รับกันสืบมาจนทุกวันนี้(๑)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทกลอนไว้มากมาย แต่ส่วนมากเป็นบทกลอนประเภทนาฏยคดี กล่าวคือ จำพวกบทละคอน มีทั้งบทละคอนในและบทละคอนนอก บทละคอนในก็มี เรื่องอิเหนาและรามเกียรติ์

---

(๑) ดู – การละเล่นของไทย ของ มนตรี ตราโมท น. ๒๙-๓๐

๑. เรื่องอิเหนา ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ตลอดเรื่อง ปรากฏตามฉบับที่หอพระสมุดฯ ได้รวบรวมชำระและตีพิมพ์เป็นเล่มเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ รวม ๓ เล่ม หนาถึง ๑,๒๙๔ หน้า และบรรจุความประมาณ ๒๐,๕๒๐ คำกลอน

๒. เรื่องรามเกียรติ์ ทรงพระราชนิพนธ์ตั้งแต่หนุมานถวายแหวนไปจนถึงทศกัณฐ์ล้มตอนหนึ่ง กับตั้งแต่ฆ่าสีดาจนถึงอภิเษกไกรลาสอีกตอนหนึ่ง ตามฉบับพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ รวม ๓ เล่ม หนา ๘๔๔ หน้า และบรรจุความไว้ประมาณ ๑๔,๓๐๐ คำกลอน

ส่วนบทละคอนนอก ก็ทรงเลือกเรื่องละคอนของเก่าบางเรื่องมาทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นไว้ใหม่เฉพาะบางตอน มี ๕ เรื่องด้วยกัน คือ

๑. เรื่องไกรทอง บรรจุความประมาณ ๘๘๘ คำกลอน

๒. เรื่องคาวี บรรจุความประมาณ ๑,๘๐๘ คำกลอน

๓. เรื่องไชยเชษฐ บรรจุข้อความประมาณ ๑,๔๒๖ คำกลอน

๔. เรื่องสังข์ทอง บรรจุความประมาณ ๓,๒๕๖ คำกลอน

๕. เรื่องมณีพิไชย บรรจุความประมาณ ๕๐๐ คำกลอน

บทละคอนที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เหล่านี้ เห็นได้ว่าทรงเลือกสรรเอาแต่บางตอน โดยตัดทิ้งเรื่องเดิมเสียบ้าง ดัดแปลงเสียใหม่บ้าง ด้วยมีพระราชประสงค์ให้เหมาะแก่การเล่นการแสดงทางละคอนเป็นประมาณ ทั้งทรงสามารถแก้ไขดัด

แปลงได้เป็นอย่างดี เพราะพระองค์ทรงชำนิชำนาญทั้งในการละคอนและดนตรี เคยทรงฝึกหัดคณะละคอนของพระองค์เองมาแล้วแต่ครั้งเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๑ จึงทรงทราบท่วงทีในท่ารำอันเป็นชั้นเชิงทางนาฏศิลปเป็นอย่างดี แม้กระนั้นยังเล่ากันมาว่า เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทขึ้นแล้ว ยังโปรดส่งไปให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญทางนาฏศิลปสมัยนั้น ให้ทรงทดลองซ้อมกระบวนรำเข้ากับบท[๑] เมื่อเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงเห็นว่าทำบทเคอะเขินติดขัด และกราบทูลให้ทรงทราบ พระองค์ก็ทรงพระราชนิพนธ์แก้ไขใหม่ให้กลมกลืนกันดีทั้งบทกลอนและท่าฟ้อนรำ ทั้งในด้านบทกลอนนั้นก็ยังทรงมีกวีที่ปรึกษาประจำพระองค์ที่จะทรงปรึกษาและกราบทูลช่วยแก้ไขตามแต่จะทรงโปรด ซึ่งย่อมเห็นได้ว่าทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะเสริมสร้างศิลปด้านนี้ให้ดีทั้งบทและท่ารำ กวีที่ปรึกษาเหล่านี้เท่าที่ทราบกันมาก็มี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ (เผือก) ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุงเก่า และขุนสุนทรโวหาร (ภู่) อาลักษณ์ ซึ่งเรารู้จักนามท่านในสมัยนี้ว่า สุนทรภู่ ดูเหมือนท่านสุนทรภู่นี้จะเป็นกวีที่ทรงปรึกษาใกล้ชิดพระองค์

(๑) ดู — ในหน้า ๔๗ — ๔๘ ข้างต้น

และทรงโปรดปรานในกวีโวหารมากกว่าผู้อื่น ตามที่กล่าวมานี้แสดงว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ทรงพระอุตสาหะในการปรับปรุงศิลปละคอนฟ้อนรำของไทยให้ประณีตกลมกลืนกันเป็นอย่างดี ไพเราะทั้งบทและงดงามทั้งวิธีรำ เพราะฉะนั้น ศิลปทางโขนละคอนฟ้อนรำในสมัยรัชกาลที่ ๒ จึงเป็นศิลปที่ประณีตงดงามยิ่งกว่าที่เคยมีมาแต่ก่อน บรรดาศิลปินในรุ่นต่อมาจึงพากันยกย่องนับถือเป็นศิลปแบบครูและรับเอาเป็นแบบฉบับของศิลปที่ดีประจำชาติสืบต่อมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติตลอดเวลา ๑๖ ปี ก็สวรรคตเมื่อ ÷

" เดือนแปดปีวอกตะวันสายัณห์ย่ำ สิบเอ็ดค่ำพุธวันขึ้นบรรจถรณ์
ฤกษ์อรุณทูลกระหม่อมจอมนคร สองภูธรเธอสวรรคครรไลย"(๑)

กล่าวคือ เมื่อวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ตรงกับวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ สิริรวมพระชนมายุได้ ๕๘ พระพรรษา

---

(๑) 'ฤกษ์อรุณ' ในคำกลอนนี้เห็นจะมิได้หมายถึงเวลารุ่งอรุณ คือรุ่งเช้า เพราะปรากฏในพระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ว่า 'สวรรคตเวลาย่ำค่ำแล้ว ๕ บาท' แต่คำกลอนบทแรกก็บอกชัดอยู่แล้วว่า "สายัณห์ย่ำ" (จาก – พระอภัยมณี กลอนสุภาพของสุนทรภู่)

ละคอนหลวงในราชสำนัก

นาฏศิลปินรุ่นใหญ่

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนอิเหนาขึ้นในตอนแรกนั้น ปรากฏว่า ได้โปรดให้ฝึกหัดละคอนผู้หญิงของหลวงขึ้นในราชสำนักชุดหนึ่ง มีนาฏศิลปินผู้มีชื่อเสียงเท่าที่ทราบนามกันต่อมา ก็คือ :–

(๑) แย้ม อิเหนา

แย้ม อิเหนา เป็นธิดาพระยาไกรเพชรรัตนสงครามภักดีพิริยพาหะ (ทองดี) ซึ่งเป็นพระยานครสวรรค์ ท่านมีพี่สาวหรือน้องสาวคนหนึ่ง ได้ถวายตัวเป็นละคอนเมื่อรัชกาลที่ ๒ เหมือนกัน คือ พุ่ม เฒ่าแก่ แย้ม อิเหนา ผู้นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าไว้ว่า "ได้หัดมาแต่เดิมทำบททำบาทรำเต้นดี แต่คนทั้งปวงไม่เล่าลือนับถือว่ารูปพรรณดี" ท่านคงจะได้รับฝึกหัดมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ และมักเรียกกันว่า คุณโต แย้ม ต่อมาเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๕๗ ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒ มีพระธิดาองค์ ๑ คือ พระองค์เจ้าหญิงมารยาตร แต่สิ้นพระชนม์เสียก่อนท่าน เมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ท่านเป็นครูหัดเจ้าจอมหม่อมละคอนต่าง ๆ เจ้าจอมมารดาแย้มได้เป็นครูอิเหนาต่อมาแทบทั้งบ้านทั้งเมือง เป็นที่เล่าลือกันในเชิงฝีไม้ลายมือเป็นอันมาก มีเรื่องเล่ากันมาว่า เมื่อท่านเป็นครูสอนอยู่นั้น มีคนนำเอาเด็กผู้หญิงคนหนึ่งมาให้ท่าน

ฝึกหัด ครั้นท่านฝึกสอนไป ๆ เด็กหญิงคนนั้นก็จดจำรำได้ดี ท่านเห็นว่ามีความเฉลียวฉลาดและเชาวน์ดีสามารถรำได้ฝีไม้ลายมือเสมอท่าน ท่านจึงเลยยกชื่อของท่านให้แก่เด็กหญิงคนนั้น ว่าตั้งแต่นี้ต่อไปให้เธอมีชื่อว่า แย้ม ตามชื่อของฉัน เด็กหญิงที่กล่าวนี้ คือ หม่อมแย้ม อิเหนา ซึ่งต่อมาได้เป็นครูละคอนของท้าวราชกิจวรภัตร (แพ) และเป็นครูคณะละคอน "ผสมสามัคคี" ของท่านเลื่อนฤทธิ์ ศิษย์ของเจ้าจอมมารดาแย้มที่มีชื่อเสียง คือ เจ้าจอมมารดาวาด อิเหนา ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งต่อมาได้เป็นท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ ๕

เจ้าจอมมารดาแย้มมีชีวิตอยู่ต่อมาจนในรัชกาลที่ ๕ เมื่อท่านล้มเจ็บคราวจะถึงอนิจกรรมใน พ.ศ. ๒๔๒๐ นั้น ท้าววรจันทร์ผู้เป็นศิษย์ได้เชิญท่านไปอยู่ด้วยกัน ณ วังกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ที่ปากคลองตลาด ซึ่งเคยตั้งเป็นโรงเรียนอำนวยศิลปในสมัยหนึ่ง และเจ้าจอมมารดาแย้มก็ถึงอนิจกรรมใน พ.ศ. นั้น เมื่อท่านมีอายุ ๗๙ ปี

(๒) เอี่ยม บุษบา

เอี่ยม เป็นตัวนางละคอนหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นตัวบุษบา คู่กันมากับเจ้าจอมมารดาแย้มอิเหนา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าไว้ว่า "เอี่ยม บุษบา เป็นนางรุ่นเล็ก ค้างมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นบุตรสาว (ของ) บิดา ไม่มีบรรดาศักดิ์

แต่นางเอกคนนี้เล่าลือมาก เห็นพร้อมกันว่าดีไม่มีตัวสู้" ต่อมา ท่านได้เป็นครูละคอนหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๕ และได้เป็นครูละคอนของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย ท่านผู้นี้เป็นครูของอรุ่นตัวบุษบารุ่นใหญ่ละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นภรรยาพระยาอรรคราชนารถภักดี (เนตร) ในรัชกาลที่ ๕[๑] เข้าใจว่า เมื่อท่านถึงอนิจกรรมนั้นคงมีอายุร่วม ๘๐ ปี

(๓) อิ่ม ย่าหรัน

อิ่ม ผู้นี้ เป็นธิดาพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (ทองจีน ไกรฤกษ์) และคุณหญิงนก เดิมเป็นข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๒ คู่กันกับมาลัย อิ่มและมาลัย ๒ คนนี้ เมื่อเล่นละคอนครั้งรัชกาลที่ ๒ นั้น ว่าผลัดกันเป็นตัวย่าหรัน ภายหลังโปรดให้เป็นอิเหนาบ้าง ทั้งอิ่มและมาลัย ๒ คนนี้ เล่าลือมากว่าดี คุณอิ่ม มีสมญาเรียกกันว่า "คุณอิ่ม ย่าหรัน" เพราะเป็นละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเรียกกันว่า "หม่อมละคอน" เป็นตัวย่าหรันในเรื่องอิเหนา ชื่อนั้นจึงติดตัวไม่มีสูญ ท่านอิ่มย่าหรันผู้นี้คล้ายเศรษฐีนี เพราะบริบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติและชื่อเสียง เป็นผู้หนึ่งที่ฝักใฝ่ตัวอยู่ในสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูรเก่าแก่ช้านาน ภายหลังถึงกับรับเป็นผู้อุปการะในสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์

---

(๑) ดู—ราชินกุลรัชกาลที่ ๕ น. ๑๓๖-๗

ด้วย สมเด็จกรมพระยาสุดารัตน ฯ ก็โปรดปรานอย่างสนิทสนม ทรงนับถือว่า เป็นผู้ดีเก่าอันมีมรรยาทดี ท่วงทีก็จริง เพราะปรากฏว่า ท่านแต่งตัวนุ่งจีบห่มแพรอยู่เสมอ ไม่ยอมเลิกแต่งอย่างนั้นจนตลอดชีวิต และท่านอิ่ม ย่าหรัน ผู้นี้ เป็นผู้ที่ชักจูงพระมงคลรัตน์ (ช่วง ไกรฤกษ์) ผู้เป็นญาติ ให้ถวายธิดาชื่อชุ่มไว้ในสำนักสมเด็จกรมพระยาสุดารัตน ฯ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าจอมมารดาชุ่มในรัชกาลที่ ๕ เป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์เจ้าหญิงอาทรทิพยนิภา และพระองค์เจ้าหญิงสุจิตราภรณี[๑] ท่านอิ่มย่าหรัน อยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ ได้มาเป็นครูละคอนของเจ้าคุณจอมมารดาเอม ในพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ ด้วย เข้าใจว่าเมื่อท่านถึงอนิจกรรมนั้น คงมีอายุไม่น้อยกว่า ๘๐ ปี

(๔) ปราง

ปราง เป็นตัวละคอนอิเหนา และเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ ๒ มีพระองค์เจ้าชายองค์หนึ่ง พระนามว่า เนตร หรือ นก หรือ นุช ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ เจ้าจอมมารดาปราง ได้เป็นท้าววรจันทร์

(๕) มาลัย

มาลัย เป็นข้าในสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ คู่กันมากับ อิ่ม เคยแสดงเป็นตัวย่าหรันและอิเหนาดังกล่าวแล้ว ท่าน

---

(๑) ดู — ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช น. ๑๓๘

ได้เป็นพระสังข์อีกด้วย แต่เรื่องเป็นพระสังข์นี้คงจะได้เป็นในชั้นหลัง เมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนนอก ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ท่านได้เป็นท้าววรจันทร์ อยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ ท่านได้เป็นผู้อำนวยการละคอนหลวงมาทั้งสองรัชกาล ท่านมีน้องสาวคนหนึ่ง คือ เจ้าจอมจัน และมีน้องชายเท่าที่ทราบอีกคนหนึ่ง คือ พระอภัยสุรินทร์ (ขำ) เจ้ากรมตำรวจพลพันซ้ายในรัชกาลที่ ๔[๑] ภายหลังท้าววรจันทร์ (มาลัย) เจ็บป่วยทุพพลภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งเจ้าจอมมารดาวาดในรัชกาลที่ ๔ เป็นท้าววรจันทร์ และทรงยกท้าววรจันทร์ (มาลัย) ขึ้นเป็นกิตติมศักดิ์ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นท้าววรคณานันท์ อัพภันตรปตานี เป็นใหญ่กว่าท้าวนางทั้งปวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ท่านคงจะถึงอสัญกรรมในรัชกาลที่ ๕ นั่นเอง

(๖) น้อย สุหรานากง

น้อย สุหรานากง เป็นธิดาท่านเจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม) ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าถึงน้อย สุหรานากงไว้ว่า "ปากคนดูก็ว่าไม่สู้กระไรนัก แต่ภายหลังผู้ที่รักตา ชมว่าเป็น (ดุจ) อัปสรมาแต่สวรรค์ การนั้นจะเห็นอย่างไรก็สุดแต่จะเห็น" ท่านผู้นี้เป็นผู้สร้างวัดอัปสรสวรรค์

(๑) ดู — ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ จ.ศ. ๑๒๓๖ (พ.ศ. ๒๔๑๗) น. ๕๑

(๗) ลูกอิน และ (๘) ทองดี

ลูกอิน และ ทองดี ๒ คนนี้ เป็นชาวหลวงพระบาง น้องสาวของเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์ ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งได้กล่าวถึงมาแล้ว (ดูหมายเลข ๑๕ ในรัชกาลที่ ๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าถึงลูกอินและทองดีไว้ว่า "คนก็ลือมากว่าดี แต่ทองดีนั้นเห็นมากด้วยกันว่า ดีจริง" ที่ตรัสเล่าไว้นี้ทรงหมายถึงรูปงาม แต่บทบาทในทางนาฏศิลปจะเป็นอย่างไรหาปรากฏไม่

(๙) น้อย จรกา

น้อย เป็นตัวจรกา และต่อมาได้เป็นครูละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔

(๑๐) จาด ล่าสำ

จาด เป็นตัวล่าสำ และต่อมาได้เป็นครูละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔ ท่านผู้นี้มีชีวิตต่อมาจนในรัชกาลที่ ๕

(๑๑) ขำ บาหยัน

ขำ เป็นตัวนางบาหยัน และต่อมาได้เป็นครูละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔ ท่านผู้นี้ก็มีชีวิตอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕

(๑๒) พุ่ม กาญจหนา

พุ่ม เป็นตัวนางกาญจหนา ท่านเป็นธิดาพระยาไกรเพ็ชรรัตนสงคราม ฯ (ทองดี) พระยานครสวรรค์ และเป็นพี่สาวหรือน้องสาวของเจ้าจอมมารดาเย้ม ได้ถวายตัวเป็นหม่อมละคอนในรัชกาลที่ ๒ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้เป็นพนักงานสวดมนต์ ครั้นในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ท่านเป็นครูหัดละคอนหลวงในรัชกาลนั้น ท่านอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้เป็นท่านเฒ่าแก่ ท่านถึงอนิจกรรมเมื่อเดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๔๐ ตรงกับวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ อายุ ๗๓ ปี

(๑๓) พัน อินทรชิต

พัน เป็นตัวอินทรชิต ได้เป็นครูละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔ และเป็นผู้อำนวยการละคอนหลวงเวลาเล่นเรื่องรามเกียรติ์

(๑๔) น้อย ยักษ์

น้อย จะเป็นยักษ์ตัวใดหาทราบไม่ ได้เป็นครูละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔

(๑๕) ภู่ หนุมาน

ภู่ เป็นตัวหนุมาน และได้เป็นครูละคอนหลวงในรัชกาลที่ ๔

นาฏศิลปินรุ่นกลาง

ต่อมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนนอกขึ้นใหม่ให้ละคอนผู้หญิงของหลวงเล่นเป็นละคอนนอก(๑) จึงโปรดให้หัดละคอนหลวงขึ้นอีกชุดหนึ่ง ฝึกหัดกันที่โรงต้นสน นับว่าเป็นชั้นเล็กในเวลานั้น ละคอนชุดนี้เข้าใจว่า ได้เล่นออกโรงเป็นครั้งแรกเมื่อคราวสมโภชพระยาเศวตกุญชร ช้างเผือกเอกเมืองโพธิสัตว์ ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมีเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ ดังมีกล่าวถึงในเพลงยาวท้ายพระราชนิพนธ์บทละคอนนอกเรื่องไกรทอง ว่า

" ตั้งโรงต้นสนคนแออัด　　ซ้อมหัดแก้ไขในราชฐาน
เมื่อช้างเผือกมาใหม่ได้ออกงาน　　ทั้งเครื่องอานโออ่าน่ารัก
ตัวละคอนเล็กเล็กเด็กหมด　　สมเกียรติสมยศสมศักดิ์
มีแต่คนมาสามิภักดิ์　　จงรักรองบาทบทมาลย์ "

ตัวละคอนหลวงรุ่นกลางนี้ เข้าใจว่าคงมีหลายท่าน แต่ขอนำมากล่าวถึงเท่าที่ทราบตามรายนามดังต่อไปนี้ :—

---

(๑) บทละคอนนอกที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๒ มี ๖ เรื่อง คือ :— ไชยเชษฐ์, สังข์ทอง, ไกรทอง, มณีพิชัย, คาวี และสังข์ศิลป์ชัย ๕ เรื่องข้างต้นเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เรื่องสังข์ศิลป์ชัย เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งถวาย

(๑๖) จัน พระสังข์

จัน เป็นตัวพระสังข์ ต่อมาได้เป็นครูละคอนของพระองค์เจ้าหญิงดวงประภา ในพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๔

(๑๗) ขำ เงาะ

ขำ เป็นตัวเจ้าเงาะ สำรับเดียวกับ จัน พระสังข์ ต่อมาได้เป็นครูละคอนหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มาถึงรัชกาลที่ ๕

(๑๘) องุ่น รจนา

องุ่น เป็นตัวละคอนรุ่นเดียวกับจันและขำ เคยหัดเป็นตัวนางสีดา และเป็นนางรจนา ต่อมาได้เป็นครูละคอนหลวงตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕

(๑๙) บัว ท้าวสามนต์

บัว เป็นตัวท้าวสามนต์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นหม่อมห้าม กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ (ต้นสกุล ฉัตรกุล) ครั้นในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นครูละคอนหลวง และเป็นผู้อำนวยการละคอนหลวงเวลาเล่นละคอนนอก ท่านมีชีวิตอยู่ต่อมาจนในรัชกาลที่ ๕

(๒๐) น้อยงอก ไกรทอง

น้อยงอก เป็นไกรทอง ในรัชกาลที่ ๒ ดูเหมือนจะเป็น

ตัวไกรทองที่มีชื่อเสียงมาก เมื่อโปรดให้สร้างสวนขวา(๑) ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เพื่อบำรุงวิชาช่างและศิลปในรัชกาลที่ ๒ นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้ขุดสระใหญ่ขึ้นในสวน ครั้นถึงฤดูน้ำก็ให้ไขน้ำเข้ามาให้เต็มสระ ถึงเวลาพลบค่ำสิ้นราชการแล้วก็เสด็จประพาสลงเรือพระที่นั่งสำปั้นน้อย เจ้าจอมพายนุ่งยกไหมบ้าง แพรบ้าง สวมเสื้อและผ้าแพรสลับสีต่าง ๆ คาดเข็มขัด ลงเรือสำปั้นลำละหกคน มีเรือมหาดเล็ก เรือเจ้าจอมหม่อมละคอนและเรือข้าราชการตามเสด็จ พายลดเลี้ยวไปตามเกาะน้อยใหญ่ในสระ ครั้นเสด็จขึ้นประทับเก๋งแพใหญ่ มีพระราชดำรัสให้ข้าราชการฝ่ายในพายเรือแข่งกัน และแล่นไล่กันตามระหว่างเกาะ ถ้าเรือที่อยู่โยงเล่นออกจับได้ลำหนึ่งผู้แพ้ต้องเสียเงินให้ผู้ชนะ แล้วเรือลำที่แพ้นั้นออกไล่ต่อไปจับเรือลำอื่นได้ ก็ได้เงินต่อไปอีก เมื่อจับกันได้แล้วพามาที่เสาโยง มีรับสั่งให้คนรำเล็ก ๆ ที่ยังพายเรือไม่ได้ร้องเป็นลำต่าง ๆ ตามบทที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ว่าเป็นความเย้าเยาะถ้าจับกันไม่ได้ เรือหนีเข้าโยงหมดสามเที่ยว เรือไล่ลำนั้นถูกปรับให้รำบ้าง ให้ออกลิงออกยักษ์บ้าง ให้สวมเทริดโมงครุ่มและงอบบ้าง สวมหน้ากากข้างหลังบ้าง ข้างหน้าบ้าง สวม

---

(๑) เรื่อง สวนขวา พรรณนาตามพระราชพงศาวดาร โปรดดูเรื่องพิสดารในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒

หน้าโขนบ้าง แล้วโปรดให้พายเรือไล่กันต่อไป มีบทกลอนพระราชนิพนธ์บทหนึ่งว่า:—

"จับเรือหม่อมน้อยงอก รับสั่งให้ออกอินทรชิต
อย่าอายอย่าเหนียมเลยนะแม่ แยงแย่ลงอีกสักนิด"

คำกลอนบทนี้เข้าใจว่า เป็นพระราชนิพนธ์ที่ทรงแต่งขึ้นร้องให้คุณน้อยงอกเต้นหรือรำในคราวโปรดให้เล่นเรือไล่จับและอยู่โยง เป็นกีฬาสำเริงในสวนขวานั้น

กีฬาสำเริงในสวนขวามีภาพเขียนไว้ที่ผนังภายในห้องเล็กซึ่งเคยใช้เป็นห้องเสวยพระกระยาหารกลางวัน ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ด้านตะวันตกพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ข้างหอพระธาตุมนเทียร ในพระบรมมหาราชวัง

คุณน้อยงอก ผู้นี้ เล่ากันมาว่า เป็นตัวไกรทอง ดีมีชื่อเสียงไม่มีใครเทียบได้ ท่วงทีท่าทางของไกรทองที่เล่นกันมาในชั้นหลังนี้ กล่าวกันว่า จำแบบมาจากท่าทีของคุณน้อยงอกทั้งนั้นต่อมาในรัชกาลที่ ๓ คุณน้อยงอกได้เป็นครูละคอนของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ ในพระราชวังบวรฯ เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์นั้นทิวงคตแล้ว ได้ไปเป็นครูละคอนของท่านเจ้าพระยานคร (น้อย ณ นคร) ถึงรัชกาลที่ ๔ กลับมาเป็นครูละคอนของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และเป็นครูละคอนของเจ้าคุณจอมมารดาเอมในพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ ด้วย ศิษย์ของท่านที่มีชื่อเสียงต่อมา คือ ท้าวศรีสุนทรนาฏ (แก้ว)

(๒๑) สัมฤทธิ์

สัมฤทธิ์ เป็นละครรุ่นกลาง ในรัชกาลที่ ๒ แต่ท่านจะแสดงเป็นตัวอะไรหาทราบไม่ มาในรัชกาลที่ ๓ ท่านได้เป็นเจ้าจอมมารดาของกรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ ต้นสกุล ชมพูนุท

นอกจากนี้ ยังมีกล่าวถึงชื่อตัวละครผู้หญิงของหลวงชุดกลางในรัชกาลที่ ๒ ไว้อีก คือ จัน, เสียง, มี สุรเสนา, ปรางจิ๋ว, ปราง, สายใจ และอ่อน พระลักษณ์ สามคนหลังนี้ว่าได้มาแต่วังหน้า คงจะได้มาตอนภายหลัง พ.ศ. ๒๓๖๐ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทิวงคตแล้ว ท่านเหล่านี้จะมีประวัติเป็นมาอย่างไร ยังหาทราบไม่

นาฏศิลปินรุ่นเล็ก

ต่อมาในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ นั้น ได้โปรดเกล้า ฯ ให้หัดละครหญิงของหลวงรุ่นเล็กขึ้นอีกชุดหนึ่ง และคงจะเนื่องจากเหตุที่โปรดเกล้า ฯ ให้หัดละครหลวงรุ่นเล็กนี้ขึ้น จึงทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ตอนใหม่ขึ้นอีกตอนหนึ่ง คือตอนพระมงกุฎพระลพ[๑] สำหรับใช้เป็นบทให้ละคร

---

(๑) บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ทั้งชุด พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้ตีพิมพ์ขึ้นไว้แต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ รวม ๓ เล่มชุด และบทตอนพระมงกุฎพระลพ ตีพิมพ์เป็นเล่ม ๓ ขนาดพับ ๘ หน้า ๑๕๖ หน้า

รุ่นเล็กนี้เล่น หรือมิฉะนั้นก็คงจะเนื่องมาจากเหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละคอนเรื่องรามเกียรติ์ ตอนพระมงกุฎพระลพนั้นขึ้นแล้ว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หัดละคอนหลวงรุ่นเล็กขึ้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงหมายเหตุไว้ใน "ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา" ว่า "เล่ากันมาว่า บทตอนบุตรลพนั้น ทรงต่อตอนปลายรัชกาล เมื่อหัดละคอนชั้นเล็กขึ้นอีกชุดหนึ่ง ได้ออกโรงเล่นในงานฉลองวัดอรุณราชวราราม เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ เป็นทีแรก" ละคอนรุ่นเล็กนี้เท่าที่ทราบชื่อก็คือ:—

(๒๒) ทับทิม มงกุฎ

ทับทิม เป็นตัวพระมงกุฎ (บุตร) ละคอนชั้นเล็ก ต่อมาได้เป็นครูละคอนของพระองค์เจ้าหญิงดวงประภา ในพระบวรราชวัง รัชกาลที่ ๔ และในรัชกาลที่ ๔ นั้น โปรดให้เป็นหม่อมเฒ่าแก่ มีเบี้ยหวัดในพระบรมมหาราชวังด้วย ท่านอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๕ ถึงอนิจกรรมเมื่อวันอังคารเดือน ๘ ต้น แรม ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ อายุ ๗๒ ปี

(๒๓) จัน พระลพ

จัน เป็นตัวพระลพ ท่านผู้นี้มีชื่อพ้องกับจัน พระสังข์ ตามที่กล่าวมาแล้ว (หมายเลข ๑๖) แต่จัน พระสังข์ เป็นตัวละคอนรุ่นกลาง จึงอาจเป็นคนละคน และมีจันอีกคนหนึ่ง

เป็นน้องสาวของท้าววรจันทร์ (มาลัย) เข้าใจว่า เป็นคนเดียวกับจันพระลพนี้ ถ้าความจริงเป็นดังนี้ ก็มีประวัติว่า ท่านถวายตัวเป็นหม่อมละคอนในรัชกาลที่ ๒ มาในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นเจ้าจอมอยู่งาน ครั้นในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เป็นเจ้าจอมเฒ่าแก่ ท่านถึงอนิจกรรมเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีขาล ตรงกับวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ อายุ ๖๗ ปี

(๒๔) เพื่อน

ยังปรากฏชื่อ เพื่อน อีกท่านหนึ่ง ว่าเป็นตัวละคอนชุดเดียวกันกับทับทิมและจัน แต่ท่านจะแสดงเป็นตัวอะไร หาทราบไม่

นาฏศิลปินหญิงของหลวง ในรัชกาลที่ ๒ แสดงทั้งละคอนในและละคอนนอก สำหรับละคอนนอก ก็คงจะเล่นแต่ตามบทที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ บรรดาศิลปินในรัชกาลที่ ๒ นั้น น่าจะมีอยู่อีกหลายท่าน แต่ผู้เขียนไม่สามารถสืบทราบชื่อเสียงและบทบาทของตัวละคอนที่ท่านแสดง จึงไม่อาจนำมากล่าวในที่นี้ได้ทั่วถึง

ส่วนโขนและละคอนนอกของเอกชนจะมีอยู่ในสำนักของท่านผู้ใดบ้าง หาทราบไม่ แต่โดยเหตุที่โขนและละคอนนอกเป็นการแสดงของศิลปินผู้ชาย มิได้อยู่ในข้อห้ามที่มิให้

เอกชนมี จึงคงจะได้ฝึกหัดกันขึ้นหลายโรงเหมือนกัน หากแต่ยังไม่พบหลักฐานให้ทราบได้ในบัดนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพตรัสเล่าไว้ว่า "แบบและบทละคอนที่ทรงขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๒ นั้น เป็นแต่เล่นละคอนหลวง ผู้อื่นหามีใครกล้าเอาอย่างของหลวงไปเล่นไม่ เจ้านายต่างกรม เป็นต้นว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ก็ปรากฏว่า ทรงหัดแต่งัวผู้หญิง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงหัดโขนตามประเพณีเดิม"(๑) พวกโขนข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ได้เกิดมีอัครศิลปินผู้มีเกียรติโด่งดังยิ่งคนหนึ่ง คือ ครูเกษ พระราม ซึ่งได้สืบต่อศิลปทางโขนต่อมาโดยได้เป็นครูครอบโขนละคอนตลอดมาจนในรัชกาลที่ ๔

ตำราครอบโขนละคอนฉบับหลวงครั้งรัชกาลที่ ๔ ซึ่งรวบรวมชำระไว้ในกองการสังคีต กรมศิลปากร และตีพิมพ์รวมอยู่ในหนังสือพิธีไหว้ครูและตำราครอบโขนละคอนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ นั้น เข้าใจว่าได้มาจากตำราเดิมของครูเกษ.

(๑) ดู — ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา น. ๑๒๑

เวรจนปี จึงควรจะได้นึกหัดกันขึ้นหลายโรงเหมือนกัน [illegible] แต่ไม่พบหลักฐานให้ทราบได้ในบัดนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพตรัสเล่าไว้ว่า แบบแผนละครที่ตั้งขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๒ นั้น เป็นแต่เฉพาะละครหลวง ผู้อื่นหามีใครกล้าเอาอย่างของหลวงไปเล่นไม่ เจ้านายต่างกรม เป็นต้นว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ก็ปรากฏว่า ทรงหัด[illegible]ผู้หญิง [illegible] ก็ทรงหัดโขนตามประเพณีเดิม [illegible] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ [illegible] ตั้งกันหนึ่ง [illegible] ต่อมา [illegible]

[illegible] รัชกาลที่ ๔ ซึ่งรวม [illegible] และ[illegible]รวมอยู่ในหนังสือ [illegible] พ.ศ. ๒๔๐๔ นั้น [illegible]กรุงเทพ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๔๙๗